

*Witold Świątosławski*WIZERUNKI MILITARIÓW
W GODŁACH ŚREDNIOWIECZNYCH HERBÓW
RYCERSTWA POLSKIEGO

Średniowieczne herby rycerstwa polskiego są wyjątkowo ciekawym zasobem źródeł dla wielowątkowych studiów. Mimo iż nie wszystkie zachowały się do dnia dzisiejszego, a i stan naszej wiedzy o wielu z tych, które przetrwały, jest dalece niepełny¹, od dawna przyciągały uwagę przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Opisywano je zarówno w kontekście czysto heraldycznym, jak też i wykorzystywane były przez historyków, antropologów kulturowych, a nawet etnografów (Nowina-Sroczyński 1989-1990). Jednym z powodów wieloaspektowego postrzegania jest niewątpliwie ich pochodzenie. Choć od dawna w literaturze przedmiotu w kwestii genezy herbów polskich ostrożnie podkreśla się dyskusyjność tego problemu, nie ulega wątpliwości, że ewidentne wpływy zachodnie (głównie niemieckie, oddziaływujące zarówno bezpośrednio, jak i poprzez filtry czeski i śląski) nałożyły się na starszą, polską, a może nawet ogólnosłowiańską, tradycję znaku własnościowego, tworząc w efekcie synkretyczne zjawisko, z jednej strony w pełni mieszczące się w systemie zachodnim, z drugiej zaś charakteryzujące się specyficznymi tylko dla Polski cechami. Cechy te to przede wszystkim obejmowanie jednym herbem wielu rodzin (w tradycji zachodnioeuropejskiej herb jest związany z rodziną, w polskiej zaś z „rodem”), obecność zawołania (*proclamatio*), specyficzność niektórych

wizerunków umieszczonych w polskich herbach. Ten ostatni aspekt – godło, utworzone z przedmiotów heraldycznych², przyciągał szczególną uwagę już od początku zainteresowań średniowiecznymi polskimi herbami, również i w aspekcie analizowania konkretnych rodzajów przedstawień. Także i wizerunki militariów uwidocznione w godłach wzbudzały zainteresowanie, niewątpliwie ze względu na ich popularność w polskiej heraldyce³. Nie ulega kwestii, iż broń i herb nierozzerwalnie wiążą się ze średniowiecznym rycerstwem. Były podstawowymi i niezbędnymi atrybutami każdego rycerza. Ewolucja herbów postępowała w średniowieczu w ścisłej zależności ze zmianami uzbrojenia. O powszechności utożsamiania broni i herbu świadczy bliskość, a niekiedy nawet identyczność, terminów określających je w wielu językach zachodnio- i środkowoeuropejskich⁴. W polszczyźnie termin *herb* spopularyzował się, w utrzymanym do dnia dzisiejszego znaczeniu, dopiero od XVI w. Choć w dokumentach polskich występuje on już od początku XV w., przez cały ten wiek stosowany był zamiennie z terminem *arma*, przy czym ten ostatni używany był częściej.

Bogactwo informacji zawarte w średniowiecznych herbach rycerskich powoduje, że pozostając nawet na gruncie wąskiej specjalizacji, np. bronioznawstwa, analizować można wiele

¹ Najnowszym podsumowaniem stanu naszej wiedzy o średniowiecznych polskich herbach rycerskich i ich katalogiem jest *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego* J. Szymańskiego (1993). W niniejszym artykule przyjęto ustalenia J. Szymańskiego w kwestiach nazw herbów, ich identyfikacji i opisów, ocen wiarygodności źródeł, terminologii heraldycznej.

² *Przedmiot heraldyczny* – termin zaproponowany przez J. Szymańskiego, zastępujący opisowe określenie: *element, który składa się na godło herbu polskiego* (Szymański 1993, 24).

³ Najczęściej wspomina o nich w ogólniejszych opracowaniach dotyczących średniowiecznej heraldyki polskiej. M. Adamczewski przedstawił herby z wizerunkami militariów w referacie wygłoszonym podczas Międzynarodowego Kolokwium Bronioznawczego w Mierkach w 1990 r. (Adamczewski 1994, 67-75).

⁴ Przykładowo w językach francuskim (*armes, armoiries*) i angielskim (*arms*) ten sam termin oznacza i broń, i herb. W niemieckim *Wappen* (herb) jeszcze dziś zachowuje swą bliskość z *Waffen* (broń). W języku czeskim, z którego polski *herb* się wywodzi, słowo *erb* oznacza i broń, i herb.

różnorodnych aspektów: godła, tarcze, hełmy, klejnoty, nazwy i zawołania, legendy herbowe. Tu, nie zamierzając wyczerpać problematyki heraldycznej w ujęciu bronioznawczym, uwagę skoncentrujemy jedynie na przedmiotach herbowych. Są one najstarszymi, podstawowymi i niezbędnymi elementami każdego herbu, rzutującymi na pozostałe. Podzielamy pogląd, iż idee, jakie obrazują, nie były dziełami przypadku, ale odzwierciedlają częstokroć bardzo odległe tradycje, zarówno chrześcijańskiego świata rycerstwa europejskiego, jak i wcześniejsze, jeszcze przedchrześcijańskie⁵.

Ograniczenie uwagi jedynie do przedmiotów herbowych rzutuje na dobór możliwych do wykorzystania źródeł, pozwalających uzyskać informacje o konkretnych wizerunkach umieszczonych w poszczególnych herbach. Źródła pisane i ikonograficzne w tej kwestii wyraźnie się uzupełniają. Te pierwsze, choć pozornie dostarczają skromnego tylko zasobu wiadomości o kształtach godeł, zawierają słowa-terminy, którymi posługiwali się ci, dla których herby rycerskie były wyjątkowo ważnymi, ceremonialnymi elementami ich świata, wymagającymi więc pełnego powagi i poprawności opisu. Istotnym mankamentem jest często występująca trudność jednoznacznego zinterpretowania łacińskiego słowa, występującego w źródle, w duchu stosowanej obecnie polskiej terminologii bronioznawczej.

Informacje o godłach polskich herbów rycerskich znaleźć można w źródłach powstałych od XIII w.

Na tle skromnych wzmianek w zapiskach sądowych i kronikach wyjątkowo ważną jest spuścizna Jana Długosza, w wielu swych dziełach opisującego herby rycerstwa polskiego, autora najstarszego zachowanego herbarza polskiego: *Insignia seu clenodia regis et regni Poloniae. Klejnoty* Długosza przetrwały do naszych czasów w kilku, odmiennych w szczegółach, redakcjach. Najbardziej spopularyzowany jest ilustrowany tzw. *Herbarz Arsenalski*, pochodzący jednak dopiero z połowy XVI w. W dalszej części uwzględniono jego tekst, pominięto natomiast ilustracje, w ślad za stwierdzeniem H. Polackówny, podkreślającej ich późny charakter⁶.

Wyjątkowo ważnymi dla oceny przedmiotów herbowych są źródła ikonograficzne. Najgłębiej w przeszłość sięgającymi są źródła sfragistyczne. Zachowane wizerunki napieczęte dokumentują proces powstawania herbów. Najstarsze zacho-

wane polskie pieczęcie rycerskie, pochodzące ze schyłku XII i z XIII w., noszą jeszcze wyobrażenia przedherbowe, często litery lub znaki kreskowe. Ewolucja wczesnych godeł przypadła na w. XIII. Dopiero na przełomie XIII i XIV w. pojawiły się rycerskie pieczęcie z herbami w ścisłym znaczeniu tego terminu (por. Gumowski 1960, 223-233). Mimo swych wybitnych walorów poznawczych jak dotąd nie doczekały się one gruntownego, całościowego opracowania, choć wyraźnie akcentował ich znaczenie dla studiów heraldycznych już u schyłku XIX w. F. Piekosiński (1899). Podobnie zresztą nie doczekały się pełnej monografii średniowieczne herby rycerskie widoczne na detalach architektonicznych i malowidłach naściennych. Informacje o nich rozproszone są w wielu opracowaniach. Tylko niektóre z nich doczekały się odrębnej heraldycznej analizy, np. herby z kaplicy klasztornej w Łądzie nad Wartą z 2. połowy XIV w. (Łojko 1977) czy też herby ze zworników sklepienia kościoła w Gosławicach z 1. połowy XV w. (Łojko 1978). Wśród nich są także herby rycerskie z wizerunkami militariów.

Wyjątkowo ważną grupą źródeł ikonograficznych dla studiów nad średniowiecznymi herbami rycerstwa polskiego są zachodnioeuropejskie herbarze z XIV i XV w. Najważniejsze z nich doczekały się zainteresowania ze strony polskich heraldyków, szczegółowo analizujących polskie w nich akcenty. W tych rolach herbowych widoczne są ślady dobrej znajomości polskich realiów. Najważniejszymi, dostarczającymi licznych przykładów polskich herbów rycerskich z wizerunkami militariów, są: powstały w 2. połowie XIV w. flamandzki herbarz Clausa Heinena, znany jako *Wapenboek Gelrege* (Mikucki 1958); także flamandzki, z 1. połowy XV w., *Armorial Gymnich* (Heymowski 1985); najbardziej chyba spopularyzowany, pochodzący z połowy XV w. herbarz *Złotego Runa* (*An Armorial...* 1971) oraz powstała w pierwszych dziesiątkach 2. połowy XV w. burgundzka rola herbowa, nazywana obecnie *Codex Bergshammur* (Heymowski 1967).

Specyficzną kategorią źródeł ikonograficznych są różnorodne wytwory średniowiecznego rzemiosła. Szczególnie liczną grupę tworzą późnogotyckie kafle piecowe z wizerunkami herbów, pozyskiwane w trakcie badań archeologicznych (np. Żemigala 1986; Grygiel 1989; Janiak 2003). Zabytki te nie zostały, niestety, jak dotąd, dostrzeżone przez heraldyków, a szkoda. Niewątpliwie mają one wiele walorów. Kafle produ-

⁵ Przekonanie to w sposób najbardziej wyraźny akcentują badacze zajmujący się legendami herbowymi (np. Cetwiński, Derwich 1987, 22; Piechowski 1995, 23).

⁶ Są trzy, różniące się szczegółami, redakcje tego herbarza (patrz *Insignia...* 1885; Polackówna 1927; *Klejnoty...* 1930-1931).

kowe były przez polskich wytwórców, najczęściej na zamówienie członków rodów herbowych. Herby na nich umieszczone mają często jednoznaczny i precyzyjnie oddany wizerunek. To grupa zabytków, która wraz z postępującymi badaniami archeologicznymi będzie się systematycznie powiększać, na co niestety nie możemy już chyba liczyć w przypadku pieczęci, herbarzy, nagrobków, detali architektonicznych itp. Z pewnością spodziewać się więc należy, iż w przyszłości, poszerzona w stosunku do stanu obecnego, baza źródeł herbów na kaflach pozwoli istotnie uzupełnić naszą, w przypadku wielu herbów, bardzo skromną aktualną wiedzę.

Wspomniane wyżej źródła pozwalają na odwołanie niestety części tylko zasobów polskiej średniowiecznej heraldyki rycerskiej, pierwotnie niewątpliwie bogatszej. Mimo to stan naszej o niej wiedzy pozwala na formułowanie nie tylko ogólnych wniosków, ale i ocenienie przedmiotów herbowych zgodnie z polską terminologią bronioznawczą oraz zastosowanie w ich analizie reguł statystyki⁷. Niżej przywołano herby mające jako przedmioty herbowe wizerunki broni ochronnej i zaczepnej, elementy rzędu końskiego i oporządzenia konia oraz znaki bojowe.

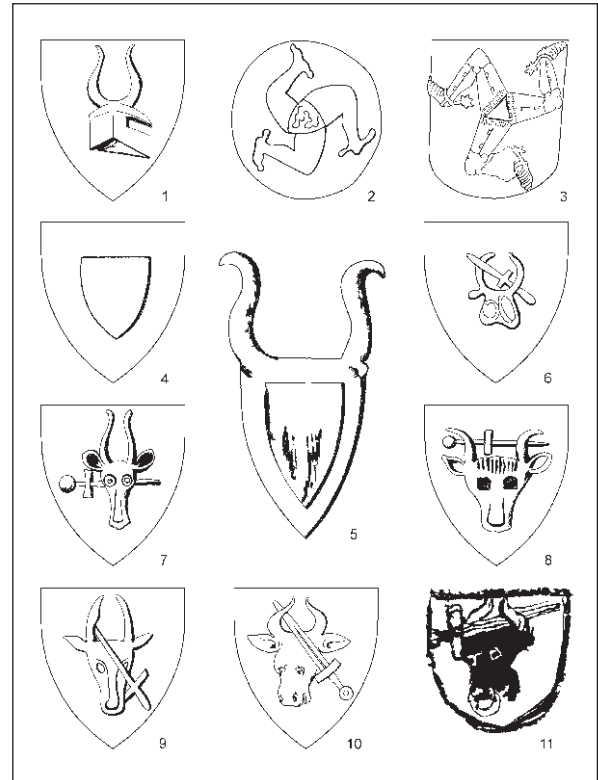
Broń ochronna

Hełm

W jednym tylko średniowiecznym polskim herbie rycerskim widnieje wizerunek hełmu:

Hełm: hełm z dwoma rogami w słup (Szymański 1993, 134-135).

Bardzo skromne są średniowieczne źródła dotyczące tego herbu. Ogólnikowa wzmianka u Długosza pozwala jedynie stwierdzić, iż godłem był hełm, niewiadomego jednak typu (*Klejnoty...* 1930-31, 84). Jeden tylko przerys średniowiecznego napieczętego wizerunku (ryc. 1) zamieścił F. Piekosiński, ogólnie informując, że to rysunek oderwanej od dokumentu pieczęci z archiwum kapituły metropolitalnej gnieźnieńskiej (Piekosiński 1899, 61, ryc. 80). Autor ten, przywołując natomiast kilka wczesnonowożytnych przedstawień, odmiennych od średniowiecznego okazu, określił hełm występujący w godle tego herbu jako turniejowy (Piekosiński 1899, 60, ryc. 77-79). Na opublikowanych rycinach istotnie widnieją hełmy formy określanej jako tzw. żabi pysk, a więc typu nie stosowanego w boju, a jedynie podczas turniejów rycerskich u schyłku

Ryc. 1-11. 1 – Hełm, z pieczęci osoby nieznannej (wg Piekosiński 1899); 2 – Złota goleń, ze zwornika w kaplicy w Łądzie (wg Piekosiński 1899); 3 – Złota goleń, z relikwiarza z Golubia (wg Górski 1984); 4 – Janina, z pieczęci Pełki z Czyżowa (wg Piekosiński 1899); 5 – Janina, ze zwornika w kościele w Stopnicy (wg Piekosiński 1899); 6 – Pomian, z pieczęci Chebdy (wg Piekosiński 1899); 7 – Pomian, z pieczęci Piotra Sakowicza (wg Piekosiński 1899); 8 – Pomian, z pieczęci Dawgierda (wg Piekosiński 1899); 9 – Pomian, z pieczęci Jaranda z Brudzewa (wg Piekosiński 1899); 10 – Pomian, z fryzu w kaplicy w Łądzie (wg Łojko 1977); 11 – Pomian, z herbarza z Bergshammar (wg Heymowski 1967). Rys. E. Wtorkiewicz-Marosik.

Fig. 1-11. 1 – Helm, seal of unknown person (after Piekosiński 1899); 2 – Złota goleń, from chapel in Łąd (after Piekosiński 1899); 3 – Złota goleń, reliquary from Golub (after Górski 1984); 4 – Janina, Pełka from Czyżów seal (after Piekosiński 1899); 5 – Janina, from church in Stopnica (after Piekosiński 1899); 6 – Pomian, Chebda seal (after Piekosiński 1899); 7 – Pomian, Piotr Sakowicz seal (after Piekosiński 1899); 8 – Pomian, Dawgierd seal (after Piekosiński 1899); 9 – Pomian, Jarand from Brudzewo seal (after Piekosiński 1899); 10 – Pomian, from chapel in Łąd (after Łojko 1977); 11 – Pomian, armorial from Bergshammar (after Heymowski 1967). Drawn by E. Wtorkiewicz-Marosik.

XV w. i w pierwszych dziesięcioleciach w. XVI. Natomiast na wspomnianym wyżej przerysie z pieczęci średniowiecznej widnieje wizerunek zupełnie innego typu hełmu – zamkniętego, całkowicie osłaniającego głowę wojownika, z wyraźnie zaznaczoną wizurą. Jednoznacznie określić go należy jako tzw. hełm garnczkowy. Ten rodzaj osłony głowy, wykształcony w XII i XIII w. jako forma bojowa, w późnym średniowieczu stał się hełmem

⁷ Ponieważ analiza statystyczna wymaga zbiorów wymiernych, w dalszej części przywołano liczby podane przez J. Szymańskiego (1993), mając oczywiście świadomość, że oddają one nie rzeczywisty stan pierwotny, lecz zachowany, zinterpretowany przez heraldyka.

reprezentacyjno-symbolicznym – atrybutem rycerza. Powszechnie przedstawiano go w sytuacjach wymagających podkreślenia rycerskości właściciela, widnieje na wielu rycerskich nagrobkach zachodnio- i środkowoeuropejskich z XIV i XV w. (Pierzak 2005, ryc. 138-142). Użycie jego wizerunku jako średniowiecznego godła herbu Hełm jest więc zrozumiałe. Rysunek hełmu z przerysu zamieszczonego w pracy F. Piekosińskiego, na którym wyraźnie dostrzegalne jest kopulaste uformowanie górnej części dzwonu, wskazuje na jego XIV-wieczną proveniencję. Być może także hełmy garnckowe widnieją na starszych przedstawieniach tarcz heraldycznych z hełmem jako godłem. Znane są one z pieczęci rycerzy śląskich (Pfothauer 1879, 29-30, ryc. 35, 38, 41): Suliśława z Kawic (1298), Leonarda z Michałowic (1299), Jenchinusa de Peczan (1324). Zdaniem J. Szymańskiego są one pierwowzorami herbu Hełm (Szymański 1993, 135). Na pieczęciach śląskich hełmy ozdobione są dwoma rogami i chwostami. Na rysunku F. Piekosińskiego widoczne są tylko rogi. O rogach i chwoście wspomina także Długosz, w innych polskich źródłach nie znajdujemy jednak potwierdzenia stosowania takich zwieńczeń hełmów garnckowych. Znamy je natomiast ze średniowiecznej ikonografii zachodnioeuropejskiej. Co prawda rogi najczęściej występują tutaj jako klejnoty, ale również i nieklejnotowe ozdoby hełmów (Leonard 1976, 308).

Oślona ciała

Oślony ciał średniowiecznych wojowników występują w godłach trzech herbów:

Pogonia: zbrojna prawica dzierżąca miecz (Szymański 1993, 226);

Wołha: zbrojna prawica dzierżąca strzałę (tamże, 295-296);

Złota goleń (Goleń, Drogomir): trzy goleń zbrojne w roztrój (tamże, 303-304).

W przypadkach dwóch herbów są to osłonięte nieokreślonymi elementami ochronnymi ręce, w jednym natomiast trzy opancerzone metalowymi płytami nogi. Niestety, nie zachowały się średniowieczne wizerunki Pogoni i Wołhy. Znamy jedynie ich słowne opisy, wskazujące na obecność osłon, np. *manus armata* [...] *habens gladium* w godle herbu Pogonia (SPPP II 1870, 537), *manus armata cum sagitta* w godle Wołhy (tamże, 562). W obu przypadkach mamy do czynienia z herbami o znanej, późnej genezie. Pogonia powstała z nadania Władysława Jagiełły (Piekosiński 1899,

123; Szymański 1993, 225), zaś Wołha – Władysława Warneńczyka (Piekosiński 1899, 278; Szymański 1993, 295).

Zachowało się natomiast kilka wizerunków herbu Złota goleń. Najstarszy widnieje na pieczęci Raszka, wójta ze Strzelina z 1297 r. (Pfothauer 1879, 29, ryc. 23; Gumowski 1936, tabl. CXXII:113), na XIV-wiecznym zworniku kaplicy klasztornej w Łądzie nad Wartą (ryc. 2 – Piekosiński 1899, 208, ryc. 349; Łojko 1985, ryc. 72:5)⁸, XV-wieczny zaś na srebrnym relikwiarzu z Golubia (ryc. 3 – Górski 1984, 219, ryc. 4).

Zasadnicze, w przypadku bronioznawczej analizy tego herbu, jest pytanie o „militarny” aspekt przedmiotu herbowego – czy są to przedstawienia nóg w metalowych ochronach? Nie pomagają rozstrzygnąć tej kwestii zachowane wzmianki pisane. Powtarza się w nich bowiem niejednoznaczny opis godła: *trzy golene zlothe* (np. SPPP III/3 1874, 474, nr 1345; 475, nr 1346 i 1349). Pozostaje więc analiza zachowanych przedstawień ikonograficznych. Trzy nogi w płytowych osłonach widnieją na wszystkich rysunkach tego herbu w nowożytnych herbarzach. Także na wspomnianym wyżej golubskim relikwiarzu z XV w. wyraźnie przedstawione są elementy zbroi płytowej chroniące nogi: nabiodrki, nagolenice, nakolanki, trzewiki pancerne. Kształty nabiodrków i nagolenic (podłużne, pionowo umieszczone na nogach, z widocznymi nawet łączeniami), jednolitych nakolanków oraz wykonanych z wielu folgowych elementów trzewików pancernych zgodne są z rzeczywistymi formami tych późnośredniowiecznych płytowych osłon nóg. Przy trzewikach zaznaczone są też wyraźnie ostrogi z bodźcami gwiazdzistymi, również typowe dla tego czasu kształtu. Ewidentnie jest to więc wizerunek rycerskiego uzbrojenia. Starsze jednakże przedstawienia godła herbu Złota goleń, zarówno na pieczęci strzelińskiego wójta Raszka, jak i na łądzkim zworniku, to raczej rysunki nóg bez ochron. Pozostajemy tu, ze względu na szczupłość źródeł, jedynie w sferze domysłów, ale być może to właśnie niechronione nogi były pierwotnym godłem tego herbu. Tak też było w przypadku tego motywu w kręgu heraldyki zachodnioeuropejskiej. Jest on bowiem motywem popularnym, spotykanym na herbach niemieckich, francuskich, angielskich, wywodzonym z odległej tradycji celtyckiej, wiązanym z symboliką solarną. Taka ocena genezy herbu Złota goleń jest w polskiej literaturze spotykana (Cetwiński, Derwich 1987, 137; Kulikowski 1990, 164-165). Po-

⁸ F. Piekosiński nazwał ten herb *Borzym* lub *Borzymy* (od zawołania); J. Łojko użył natomiast nazwy *Drogomir*.

mimo więc legendy herbowej, znanej przynajmniej od czasów Bartosza Paprockiego (Paprocki 1584, 574), opowiadającej, iż to Bolesław Krzywousty znak ten nadał rycerzowi Drogomirowi, którego trzech synowie nogi utracili w walce z Niemcami, uznać należy, iż herb Złota goleń nie jest rodzimej proveniencji, lecz przejętym z zachodu.

Tarcza

Widnieje w jednym tylko herbie⁹:

Janina (Clipeus in clipeum, Szczyt w szczytce): tarcza (Szymański 1993, 136-137).

Długosz na określenie godła herbu Janina użył jednoznacznego łacińskiego terminu *clipeus* (*Insygnia...* 1885, 25; Polackówna 1927, 214). Znamy też wzmiankę z 1425 r. z polskim zapisem *scitwisczycze* (szczyt w szczytce)¹⁰. Wizerunki herbu Janina widnieją na kilku pieczęciach – najstarsza zachowana (ryc. 4) – Pełki z Czyżowa, sędziego ziemi sandomierskiej – pochodzi z 1376 r. (Piekosiński 1899, 62, ryc. 82; Piekosiński, Diehl 1899, 274, ryc. 336), na kartach herbarza *Złotego Runa* (Piekosiński 1899, 375, ryc. na s. 376), na detalach architektonicznych kościołów w Stopnicy (ryc. 5 – Piekosiński 1899, 62, ryc. 83; Łojko 1985, ryc. 70:14) i Gosławicach (Łojko 1978, 20) oraz na dwóch chrzcielnicach ze schyłku XV w. z Kłobucka i Trzciany (Kuczyńska 1984, 91, 113, nr 255, 336). We wszystkich tych przypadkach jest to przedstawienie tego samego typu tarczy rycerskiej. Tarcza taka, zwana niekiedy trójkątną, powstała w XIII w. W XIV i XV w. była powszechnie używaną tarczą rycerską, przystosowaną głównie do walki konnej, ale i wykorzystywaną także w starciach pieszych. Stała się też najpopularniejszą tarczą w późnośredniowiecznej heraldyce, przetrwała do dnia dzisiejszego.

Broń zaczepna

Broń sieczna

Miecz występuje w godłach pięciu herbów:

Herbertowa: trzy miecze w gwiazdę (Szymański 1993, 135);

Kownia (Koprznia, Rownia): trzy miecze sztychami w dół i ku sobie (tamże, 165);

Pogonia: zbrojna prawica dzierżąca miecz (tamże, 226);

Pomian: głowa żubra z kolcem w nozdrzach, między rogami miecz (tamże, 229-231);

Przeżinia: miecz w słup pomiędzy dwoma księżycami (tamże, 242-243).

W przypadku herbów Kownia i Pogonia¹¹ nie zachowały się niestety średniowieczne ich wizerunki. O obecności mieczy w godłach obu tych herbów przekonuje nas użycie przez Długosza słowa *gladius* (Polackówna 1927, 202, 228).

Skromnie poświadczony średniowiecznymi źródłami ikonograficznymi (pisanych zaś brak zupełnie) jest herb Herbertowa. Schematyczny i zatarty wizerunek trzech mieczy w gwiazdę przesywających jabłko (?) widoczny jest na pieczęci Fryderyka Herbertowicza z Fulsztyna z 1436 r. (Haisig 1938, ryc. 31). Wcześniejsze, pochodzące ze schyłku XIII w., przedstawienia podobnego godła znamy z dwóch pieczęci śląskich (Pfothenhauer 1879, 28, 38, ryc. 27, 111; Piekosiński 1899, 226). Trzy miecze w gwiazdę, ale bez jabłka, widoczne są w herbie wyrytym na nagrobku nie znanego z imienia przedstawiciela rodu Herbertów z kościoła parafialnego w Fulsztynie. Płyta datowana jest na przełom XV i XVI w. (Mrozowski 1994, 166, ryc. 8). Niemiecko-morawskie pochodzenie rodu Herbertów, założycieli Fulsztyna, wskazuje na zachodnią proveniencję tego herbu.

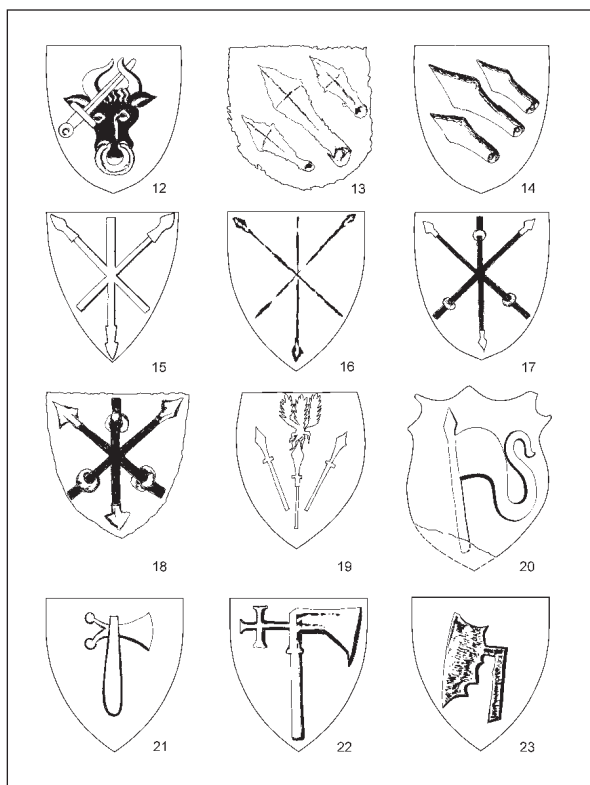
Liczne natomiast i różnorodne są średniowieczne wizerunki herbu Pomian. Choć umiejscowienie miecza bywa często odmienne (w lewy skos, w prawy skos, poziomo), jego obecność w godle nie budzi wątpliwości¹². Herb Pomian spotykamy w kilku zachodnioeuropejskich herbarzach późnośredniowiecznych: *Złotego Runa* (ryc. 12 – Piekosiński 1899, ryc. na s. 374), *Lyncenich* (Heymowski 1985, 104, nr 23), z *Bergshammar* (ryc. 11 – Heymowski 1967, 92, ryc. 19). Najstarsza pieczęć z Pomianem (ryc. 6) – Chebdy, kasztelana kruszwickiego – pochodzi z 1306 r. (Piekosiński 1899, 127, ryc. 194). Co najmniej pięć kolejnych zachowało się z XV w. (ryc. 7-9 – Piekosiński 1899, 127-128, ryc. 195-198; Szymański 1993, 229). XV-wieczne wizerunki herbu Pomian występują też na detalach architektonicznych katedry gnieźnieńskiej (*Katedra gnieźnieńska...* 1968-70, 136-138, il. 135; Łojko 1985, ryc. 26) i kościoła w Gosławicach (Łojko 1978, 20) oraz na XIV-wiecznym fryzie z klasztoru w Łądzie

⁹ J. Szymański uwzględnił co prawda inny jeszcze herb z tarczami jako przedmiotami herbowymi: Trzy tarcze (Szymański 1993, 281-282), ale brakuje dowodów jego używania w średniowiecznej Polsce. Wzmianki o nim pojawiają się w źródłach polskich dopiero w XVI w. Średniowieczne przedstawienia herbu mającego jako godło trzy tarcze, występujące w herbarzach Lyncenich, z Bergshammar i Arsenalskim, są określane jako *herb nieznanany* (Heymowski 1967, 93) lub przypisywane rodzinie pochodzenia nie polskiego, lecz łrzyckiego (Polackówna 1927, 234).

¹⁰ Polski *szczyt* zastąpiony został niemieckim terminem *tarcza* dopiero ok. połowy XVI w. (Polackówna 1927, 165).

¹¹ O Pogoni por. uwagi wyżej.

¹² Również dla Długosza jednoznacznie w godle herbu Pomian był miecz – *gladius* (Polackówna 1927, 212).

Ryc. 12-23. 12 – Pomian, z herbarza *Złotego Runa* (wg *Piekosiński 1899*); 13 – Groty, z herbarza z *Bergshammar* (wg *Heymowski 1967*); 14 – Groty, z herbarza *Złotego Runa* (wg *Piekosiński 1899*); 15 – Jelita, z pieczęci Tomisława z Mokrska (wg *Piekosiński 1899*); 16 – Jelita, z płyty nagrobnej osoby nieznannej w kościele franciszkanów w Krakowie (wg *Mrozowski 1994*); 17 – Jelita, z herbarza *Złotego Runa* (wg *Piekosiński 1899*); 18 – Jelita, z herbarza *Gelrego* (wg *Mikucki 1958*); 19 – Jelita, z fryzu w kaplicy w Łądzie (wg *Łojko 1977*); 20 – Przerowa, z płyty nagrobnej Bartłomieja z Belska w kościele św. Trójcy w Chynowie (wg *Mrozowski 1994*); 21 – Pałuki, z pieczęci Sławnika (wg *Piekosiński 1899*); 22 – Pałuki, z pieczęci Zbyluta Sławnikowicza (wg *Piekosiński 1899*); 23 – Oksza, z pieczęci Jana Reja (wg *Piekosiński 1899*). Rys. E. Wtorkiewicz-Marosik.

Fig. 12-23. 12 – Pomian, armorial of *Golden Fleece* (after *Piekosiński 1899*); 13 – Groty, armorial from *Bergshammar* (after *Heymowski 1967*); 14 – Groty, armorial of *Golden Fleece* (after *Piekosiński 1899*); 15 – Jelita, Tomisław from Mokrsko seal (after *Piekosiński 1899*); 16 – Jelita, from tombstone of unknown person in Grey Friars Franciscan Church in Cracow (after *Mrozowski 1994*); 17 – Jelita, armorial of *Golden Fleece* (after *Piekosiński 1899*); 18 – Jelita, armorial of *Gelre* (after *Mikucki 1958*); 19 – Jelita, from chapel in Łąd (after *Łojko 1977*); 20 – Przerowa, from tombstone of Bartłomiej from Belsko in Holy Trinity Church in Chynów (after *Mrozowski 1994*); 21 – Pałuki, Sławnik seal (after *Piekosiński 1899*); 22 – Pałuki, Zbylut Sławnikowicz seal (after *Piekosiński 1899*); 23 – Oksza, Jan Rej seal (after *Piekosiński 1899*). Drawn by E. Wtorkiewicz-Marosik.

nad Wartą (ryc. 10 – *Łojko 1977*, 140-141, ryc. 9 i 24). Znane są przedstawienia na kaflach XV-wiecznych (Janiak 2003, il. 64).

Na zdecydowanej większości tych wizerunków miecz przedstawiony jest schematycznie. Nie można wyjść poza ogólne stwierdzenie, że jest to ten właśnie rodzaj długiej broni siecznej. Jedynie na malowidle z fryzu kaplicy klasztornej św. Jakuba w Łądzie oręż ten przedstawiono na tyle realistycznie, że sformułować można kilka uwag.

Przedstawiony miecz ma krótką głownię ze zbroczem oraz krótką, jednoręczną rękojeść, zwieńczoną dyskoidalną głowicą, z prostym, szerokim jalcem. Aczkolwiek i w tym przypadku schematyzm przedstawienia posunięty jest dość daleko, opisane cechy odpowiadają rzeczywistym formom XIV-wiecznym.

Daleko posunięty schematyzm przedstawienia miecza dostrzegalny jest także w przypadku kilku zaledwie średniowiecznych źródeł ikonograficznych dokumentujących herb Przegonia. Znany pieczęć z tym herbem kanonika gnieźnieńskiego Piotra Wolframa z 1421 r. i opata tynieckiego z XV w. (*Gumowski 1966*, ryc. 59 i 425) oraz wizerunek na wsporniku z kościoła w Gosławicach (*Łojko 1978*, 18; tenże 1985, 125, ryc. 74). Na przedstawieniach tych ewidentnie widnieje miecz. Także i *Długosz*, opisując herb, użył słowa *gladius* (*Polackówna 1927*, 205).

Broń drzewcowa

Broń drzewcowa (lub jej groty) występuje w czterech herbach:

Groty: trzy groty w lewo skos lub w słup (*Szymański 1993*, 128-129);

Jelita (Hastea, Jelito, Koźlarogi, Koźle rogi, Tres hastae): trzy oszczepy (włócznie, kopie) w gwiazdę lub w słup (tamże, 143-145);

Kliza: włócznia (tamże, 150);

Przerowa (Proporzec, Przyrowa): proporzec z grotem w prawy skos (tamże, 243-244).

O Klizie zachowała się jedna tylko zapiska z 1399 r. (*Potkański 1886*, 124, nr 5). Występujące w niej słowo *włóczniey* skłoniło do uznania tego oręża za godło odrębnego herbu (*Piekosiński 1899*, 231). Nie wspomina jednak o tym herbie *Długosz*. Nie znamy też jego ikonograficznego wizerunku. Wobec faktu, iż poświadczona od początku XVI w. rodzina Klizińskich, wywodząca się z Klizina, woj. łódzkie (zbieżność nazw chyba nieprzypadkowa?) pieczętowała się herbem Jelita (*Boniecki 1907*, t. 10, 142), sformułować można hipotezę, iż w ogóle mogło nie być odrębnego herbu Kliza, zaś wspomniana wyżej wzmianka dotyczy herbu Jelita. Kliza zaś była wersją zawołania.

Bardzo skromna jest nasza wiedza o Przerowie. Wymienia ten herb zapiska sądowa z 1436 r. i *Długosz* (*Piekosiński 1899*, 137). Jego wizerunek widnieje na płycie nagrobnej Bartłomieja z Belska w kościele św. Trójcy w Chynowie (ryc. 20 – *Mrozowski 1994*, 165, ryc. 6). Płyta, inskrypcja (minuskuła gotycka), tarcze herbowe mają charakter późnogotycki. J. *Szymański* za F. *Piekosińskim* uznał nagrobek za pochodzący z ok. 1500 r. (*Piekosiński 1899*, 137; *Szymański 1993*, 243), zaś

P. Mrozowski datował go na okres po r. 1510 (Mrozowski 1994, 165). Ta druga data wydaje się być trafniejszą. Bartłomiej z Belska h. Przerowa zmarł dopiero w 1529 r., zaś wyryta na płycie data *MCCCC* jest niedokończona. Na tarczy herbowej widoczne jest drzewce z długim trójkątnym proporcem, typowym dla początku XVI w. (Świętosławski 1998, 119-120). Podobnego kształtu proporce umieszczone na kopiach widoczne są np. na ilustracji z Pontyfikatu Erazma Ciołka (1510-1520; *Mittelalterliche...* 1961, il. 41) i na płycie nagrobnej Piotra Kmity z katedry na Wawelu (1505 r.; Mrozowski 1994, ryc. 33). Na czubku drzewca zaznaczono obecność grotu, bardzo schematycznie przedstawionego. Nie można więc określić, czy jest to wizerunek włóczni czy kopii.

Obecność w średniowiecznej heraldyce polskiej herbu Groty jest niepewna. F. Piekosiński go nie wymienił, ale uwzględnił rysunek tarczy herbowej z trzema grotami z herbarza *Złotego Runa* (ryc. 14). Przywołał zapis *de Sanech*, widoczny obok wizerunku herbu, uznając go jednak za pomyłkę (Piekosiński 1899, 137; Szymański 1993, 260). H. Polackówna sądziła, iż był u nas nieznanymi (Polackówna 1924, 40). J. Szymański przyjął za A. Heymowskim, że występował, zaś śladem jego funkcjonowania są przedstawienia ikonograficzne (Szymański 1993, 128-129). Wizerunki herbu z trzema grotami występują w kilku herbarzach zachodnioeuropejskich w grupach herbów polskich: wspomnianym wyżej herbarzu *Złotego Runa*, *Lyncenich* (Heymowski 1985, 103, nr 21) i z *Bergshammar* (ryc. 14 – Heymowski 1967, 88, ryc. 17) oraz na chrzcielniczy z kościoła w Łącku, datowanej na 1493 r. (Kuczyńska 1984, 97, nr 276). Ten ostatni wizerunek zidentyfikowany został (choć ze znakiem zapytania) przez J. Kuczyńską jako herb Bełty, być może za H. Polackówną, która jak wyżej wspomniano, negując istnienie w Polsce herbu Groty, dopatrywała się podobieństwa godła do widniejącego na kilku śląskich herbach z rysunkami bełtów (Polackówna 1924, 40). W herbie z chrzcielniczy z Łącka, odmiennie niż to przedstawiają herbarze, grotki umieszczone są nie skośnie, lecz pionowo. We wszystkich wyżej wymienionych źródłach przedstawiono grotki o szerokich, romboidalnych liściach i długich tulejkach. Pierwowzorem dla tych wizerunków z pewnością były autentyczne grotki broni drzewcowej – oszczepu lub włóczni.

Trzy egzemplarze broni drzewcowej tworzą godło herbu Jelita – jednego z najobficiej poświadczonych w różnorodnych źródłach średnio-

wiecznych – pisanych i ikonograficznych. Wizerunki tego herbu widnieją na stronach kilku herbarzy zachodnioeuropejskich: *Złotego Runa* (ryc. 17 – Piekosiński 1899, 137; Szymański 1993, 369), z *Bergshammar* (Heymowski 1967, 86, ryc. 16), *Gelrego* (ryc. 18 – Mikucki 1958, 116, nr 42); na kilkunastu pieczęciach, z których najstarsza zachowana (ryc. 15), Tomisława z Mokraska, pochodzi z 1316 r. (Piekosiński, Diehl 1899, 184, ryc. 204, 261, ryc. 315)¹³; na płytach nagrobnych z połowy XV w. – Klemensa Wątróbki z kościoła Dominikanów w Krakowie i nieznanego rycerza z kościoła Franciszkanów w Krakowie (ryc. 16 – Mrozowski 1994, 192-193, 198, ryc. 47, 57); na fryzie z kaplicy w Łądzie (ryc. 19 – Łojko 1977, 148, ryc. 20); na dwóch chrzcielnicach XV-wiecznych z kościołów w Kobylanach i Jasionowie (Kuczyńska 1984, 88, nr 248, il. 248, 91; nr 256, il. 85); na późnogotyckich kaflach (Grygiel 1989, nr 17-19, ryc. 11).

We wszystkich tych przypadkach występują przedstawienia nie budzące wątpliwości. Są to trzy okazy broni drzewcowej, najczęściej w gwiazdę, wyjątkowo jedynie na fryzie w kaplicy w Łądzie w słup. W dotychczasowej polskiej literaturze heraldycznej i sfragistycznej były one różnorodnie opisywane: jako oszczepy (np. Piekosiński 1899, 67; Haisig 1938, 25; Łojko 1977, 136), włócznie (np. Mikucki 1958, 116; Heymowski 1967, 86; Łojko 1985, 35; Piechowski 1995, 20-21) lub kopie (np. Krzyżanowski 1870, 14; Szymański 1993, 143).

Schematyzm większości przedstawień nie pozwala na jednoznaczne rozstrzygnięcie, jakie rodzaje broni drzewcowej występują w poszczególnych przypadkach. Zauważyć jednakże należy, iż stosunkowo często występujące szerokie grotki wskazują raczej na oszczepy lub włócznie niż na kopie. Najbardziej jednoznaczne przedstawienie widoczne jest na polichromii z klasztoru w Łądzie. Są to trzy wyraźnie namalowane oszczepy, najprawdopodobniej myśliwskie. Świadczą o tym bardzo szerokie grotki, krótkie drzewca i obecność poprzeczek – od schyłku średniowiecza cecha wskazująca na myśliwski charakter oręża. Natomiast obecność zaznaczonych wyraźnie bulwiastych zgrubień na drzewcach namalowanych w herbarzach zachodnioeuropejskich wskazuje na kopie.

W licznych źródłach pisanych wzmiankujących o tym herbie co najmniej od 1398 r. znajdujemy w opisach godła dwa terminy *hasta*, *lancea* (np. Potkański 1886, 123, nr 3; Piekosiński 1899, 68).

¹³ Pełny wykaz pieczęci w publikacji prezentuje J. Szymański (1993, 143-144).

Także w różnych Długoszowych dziełach we wzmiankach o herbie Jelita występują te dwa łacińskie terminy¹⁴. Oba dotyczą broni drzewcowej z pewnym jednak, niekiedy podkreślanym przez bronioznawców, odcieniem znaczeniowym: *lancea* miała, być może, znaczenie szersze: i *włócznia* i *kopia*; natomiast *hasta*, choć też początkowo używana w znaczeniu *włócznia*, pod koniec średniowiecza w zasadzie oznaczała *kopię*. Tę ostatnią identyfikację potwierdzają XV-wieczne zapisy źródłowe typu: *haste alias copye* (SPPP II 1870, 742), spotykane także i w opisach godła herbu Jelita np. z 1468 r. – *tres hasta, alias copye* (SPPP III/3 1874, 420, nr 1083). Stąd też niektórzy historycy skłonni są raczej jednoznacznie identyfikować: *lancea* jako *włócznia*, zaś *hasta* jako *kopia* (Szymczak 1989, 75-76).

W świetle zachowanych źródeł ewolucja godła herbu Jelita¹⁵ przedstawia się zapewne następująco: pierwotnie były to wizerunki oszczepów lub włóczni, u schyłku dopiero średniowiecza zastąpione kopiami.

Broń obuchowa

W czterech herbach są wizerunki toporów:

Kwasawa: oksza z zaćwieczonym krzyżykiem (Szymański 1993, 168);

Oksza (Ascja, Bradacica, Brodacica, Hoksza, Kolda): oksza w słup (tamże, 206-207);

Pałuki: topór w słup z krzyżykiem kawalerskim zaćwieczonym na obuachu (tamże, 217);

Topor (Bipenna, Bipennis, Starza, Starża, Wścieklica): topór w słup (tamże, 277-279).

Herb Kwasawa występuje jedynie w kilku XV-wiecznych źródłach pisanych (Szymański 1993, 168). Poza bardzo ogólnym opisem nic o nim nie wiemy. Podobne przedmioty herbowe: topór i krzyżyk występują w godle herbu Pałuki. Istnienie tego herbu jest jednak hipotetyczne. Zaakceptował go wprawdzie J. Szymański, ale uznał, iż pierwotnie odrębny, już w XIV w. utożsamiał się z herbem Topor (tamże, 217). F. Piekosiński początkowo opisywał go jako wariant herbu Topor (Piekosiński 1899, 165), ostatecznie jednak skłonił się do uznania jego odrębności (Piekosiński 1911, 53). Postępując zgodnie z sugestią J. Szymańskiego o zaniknięciu herbu Pałuki już w XIV w., zwrócić należy uwagę jedynie na najstarsze jego przedstawienia: pieczęcie Sławnika (oraz jego synów: Piotra, Sławnika i Trojana) z 1259 r. (ryc. 21) oraz Zbyluta Sławnikowicza,

kasztelana nakielskiego z 1343 r. (ryc. 22 – Piekosiński 1899, 165, ryc. 267, 268). Na pierwszej z tych pieczęci widzimy siekiere raczej niż topór, o małym żeleźcu z fantazyjnie uformowanym obuchem w postaci dwóch języczków zakończonych kulkami. Formy takiej nie znamy, jak dotąd, wśród zabytków średniowiecznych. Nierealistycznie przedstawiono także sposób osadzenia: w drzewcu, a nie na drzewcu. Całość sprawia wrażenie rysunku irrealnego przedmiotu. W przypadku wizerunku na drugiej pieczęci być może jest to przedstawienie wczesnej formy toporu określonego w literaturze bronioznawczej jako typ X, popularnego na ziemiach polskich przynajmniej od początku XIV w. (Głosek 1996, tabl. XXVII-XXIX).

Dwa herby: Oksza i Topór, mające jako godła broń obuchową w słup z ostrzami w prawo, są obecnie często mylone, z wyraźną tendencją dostrzegania częściej Topora niż Okszy. Oba były jednak zdecydowanie rozróżniane w średniowiecznej Polsce. Jednoznacznie dowodzą tego zachowane zapiski, w których występują terminy: *oxa, ascja, hoksza* (np. SPPP VII/3 1885, 384, nr 900; 389, nr 924; 417, nr 1064; 420, nr 1083) i *topor, thoppor* (np. SPPP II 1870, 180, nr 1210). Odróżniał je również Długosz, wyjaśniając, że: *Oxa siue Ascja, que securim carnificam, quam poloni oxam, Bohemi bradaczyczam vocant (Insignia... 1885, 23), zaś Topor seu bipennis (Polaczkówna 1927, 194 i 222). Niestety, wyjaśnienie, jakie rodzaje broni/narzędzia obuchowego pod tymi nazwami się kryją, nie jest proste. Oksza¹⁶ (łac. *ascja*) to słowo o odległej indoeuropejskiej proveniencji – stąd jego bliski związek np. z niem. *Axt* czy ang. *axe* (Danka 1986, 98). Interpretacja wyżej przytoczonego, pozornie dokładnego opisu Długoszowego nie może być jednoznaczna. *Securim carnificam* to siekiera (lub topór) rzeźnicza lub katowska, bowiem nie rozróżniano w średniowieczu obu tych funkcji, zaś termin siekiera (*securis*) występował wówczas zarówno w kontekście prac rzemieślniczych, jak i walk rycerskich (por. Głosek 1996, 23-24). Określenie przedmiotu herbowego w herbie Oksza jako siekiery (*securis*) spotykane jest nie tylko u Długosza, ale i w innych wzmiankach XV-wiecznych (np. SPPP III/3 1874, 350, nr 683). Natomiast jednoznaczne w świetle współczesnej polskiej terminologii bronioznawczej, *brodą* określającej przedłużenie w dół żeleźca w części przy ostrzu siekiery lub topora (Gradowski,*

¹⁴ Przykładowo: *lancea* w *Insignia...*, 22; *hasta* w *Liber beneficiorum...*, 28.

¹⁵ Pominięto tu, jako nie związaną z problematyką bronioznawczą, kwestię ewentualnej obecności wizerunku kozła jako pierwotnego godła herbu Jelita, poprzedzającego trzy egzemplarze broni drzewcowej (por. Piechowski 1995, 20-21).

¹⁶ H. Polaczkówna proponowała zapis *okrza*, sądząc, iż słowo to pochodzi od *okrzesać* (Polaczkówna 1927, 222).

Żygulski jun. 1982, ryc. na s. 41), jest użycie przez Długosza czeskiego słowa *bradaczycza* (obecnie czes. *bradatica*).

Występujące w polszczyźnie średniowiecznej słowo *oksza* we współczesnym języku polskim spotykane jest już jedynie jako nazwa herbu. Próżno szukać go w nowszych słownikach języka polskiego. Występowało jednak w polszczyźnie nie tylko w średniowieczu, ale do w. XIX. S. Linde w swym *Słowniku języka polskiego* identyfikował okszę z siekierą, narzędziem ciesielskim lub innym, ale zawsze rzemieślniczym (Linde 1857, 543). Przywołał zwroty z języka potocznego dowodzące, iż jeszcze wówczas było to słowo używane i to w pracach rzemieślniczych lub naprawczych. Przetrwało do naszych czasów w niektórych gwarach; np. w kaszubszczyźnie oznacza *topór*, *siekierę* w znaczeniu rzemieślniczym, najczęściej ciesielskim (Sychta 1969, 316). F. Piekosiński uznawał *okszę* za topór rzeźniczy (Piekosiński 1899, 112). Przedmiot herbowy Okszy powinien więc być raczej postrzegany nie jako broń, ale narzędzie.

Równie niejednoznaczna jest ocena charakteru broni/narzędzia kryjącego się w średniowieczu pod terminem *topor*. Z kontekstów w licznych ówczesnych wzmiankach oraz źródeł ikonograficznych wynika jednoznacznie, że bywał on zarówno narzędziem, jak i orężem, nawet w rękach rycerskich. Bronioznawcy, jak dotąd, nie potrafili wypracować kryteriów pozwalających rozróżnić formy rzemieślnicze i bojowe, być może (poza szczególnymi przypadkami) nie jest to w ogóle możliwe i celowe. Przedmiot widoczny w herbie Topor mógł więc być i bronią, i narzędziem. Bardzo trudną do wyjaśnienia kwestią jest właściwe odczytanie znaczenia pojawiającego się w Długoszowym opisie godła tego herbu słowa *bipennis*. W kilku wzmiankach średniowiecznych, podobnie jak u Długosza, ów *bipennis* identyfikowany był z toporem, jednakże obecność przedrostka *bi-*, sugerującego podwójność, skłaniała do interpretowania terminu raczej w ściślejszym znaczeniu: *topór o dwóch ostrzach* lub *czekan* (Głosek 1996, 21-23). Sugestie te nie są do końca przekonujące. Średniowiecznych toporów o podwójnym ostrzu z ziem polskich, jak dotąd, nie znamy w ogóle¹⁷. Mimo przytoczenia przez P. Paulsenę ewenementów – dwuostrzowych toporów X-wiecznych (Paulsen 1939) – na-

leży podkreślić, iż forma ta jest w zasadzie całkowicie obcą średniowiecznej europejskiej produkcji broni obuchowej. W przypadku czekanów podkreślić natomiast należy, iż miały one wyraźny bojowy charakter, są zaś wzmianki, w których *bipennis* wymieniany jest jako narzędzie używane w pracach budowlanych (Karwasińska 1956, 470) oraz będące, obok noża, dłuta i osi, wyposażeniem woźnicy (*Rachunki dworu...* 1896, 194). Niestety, w zidentyfikowaniu formy określanej jako *bipennis* nie pomogą także zachowane wizerunki herbu Topor.

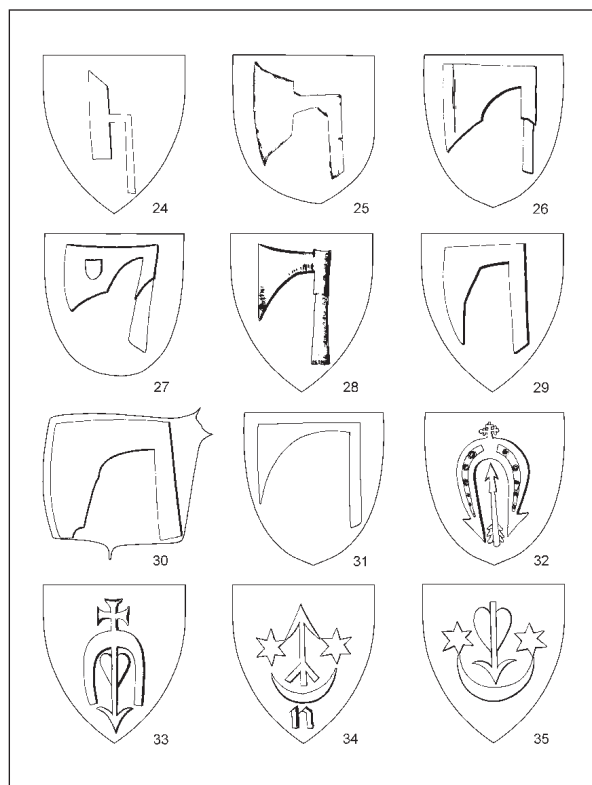
Dotrwało do naszych czasów kilka średniowiecznych przedstawień herbu Oksza i wiele herbu Topor.

Oksza namalowana została w herbarzu *Złotego Runa* (Piekosiński 1899, ryc. na s. 376), jej podobizna widnieje na kilku pieczęciach: biskupa krakowskiego Nankera z 1320 r., wojskiego krakowskiego Imbrama z 1352 r., Jana Reja z Szumska z 1437 r. (ryc. 23), Stanisława Wątróbki z 1466 r., Jana Wątróbki ze Strzelec z 1485 r. (ryc. 24 – Piekosiński 1899, 113, ryc. 170-171; Grzegorz 1970, 118, tabl. VII: 25; Szymański 1993, 206), na chrzcielnicy z końca XV w. z kościoła w Jasionowie¹⁸, na płycie nagrobnej Klemensa Wątróbki ze Strzelec z połowy XV w. w kościele Dominikanów w Krakowie (ryc. 25 – Mrozowski 1994, 166, ryc. 47).

Wizerunki herbu Topor są bardzo liczne. Występują w kilku herbarzach: *Księżde bractwa św. Krzysztofa na Arlbergu* (Polackówna 1931, 77-78, 101, tabl. I, V), *Złotego Runa* (ryc. 26 – Piekosiński 1899, 369), *Bergshammar* (ryc. 27 – Heymowski 1967, 87, ryc. 16); na wielu pieczęciach – m.in.: Nawoja z Morawicy z 1320 r., Wojciecha biskupa poznańskiego z 1348 r., Andrzeja podkomorzego krakowskiego z 1352 r., Drogomira z 1376 r., Sędziwoja wojewody kaliskiego z 1380 r., Filipa z Chrobrza z 1437 r. (ryc. 28), Jana z Tęczyna z 1383 r., Sędziwoja z Szubina z 1389 r., Jana Butryma z 1413 r., Jana Tęczyńskiego z 1442, 1454 i 1466 r. (ryc. 29), Jana z Morska z 1487 r. (Piekosiński 1899, 163-165; Piekosiński, Diehl 1899, 193, ryc. 215; Grzegorz 1970, 112, tabl. III: 10; Szymański 1993, 278); na detalach architektonicznych: XV-wiecznych zwornikach w kościołach w Beszowej i Goźlicach (*Katalog...* III/1 1957, 2; *Katalog...* III/2 1957, 5), płycie nagrobnej Stanisława Wielogłowskiego

¹⁷ Wspomniany przez M. Głosek, nie mający analogii, zabytek z Legnicy (Głosek 1996, 23) jest znaleziskiem przypadkowym o niemożliwej do określenia chronologii. Tym samym identyfikowanie go jako *bipennis* jest bardzo wątpliwe. M. Głosek słusznie ostrożnie oceniając ten zabytek, nie uwzględnił go w swojej monografii późnośredniowiecznej broni obuchowej.

¹⁸ J. Kuczyńska identyfikuje herb jako Topor (1984, 88, nr 248, il. 78), natomiast zdaniem J. Szymańskiego jest to Oksza (1993, 206).

Ryc. 24-35. 24 – Oksza, z pieczęci Jana Wątróbki (wg *Piekosiński 1899*); 25 – Oksza, z płyty nagrobnej Klemensa Wątróbki w kościele dominikanów w Krakowie (wg *Mrozowski 1994*); 26 – Topor, z herbarza *Złotego Runa* (wg *Piekosiński 1899*); 27 – Topor, z herbarza z *Bergshammur* (wg *Heymowski 1967*); 28 – Topor, z pieczęci Filipa z Chrobry (wg *Piekosiński 1899*); 29 – Topor, z pieczęci Jana Tęczyńskiego (wg *Piekosiński 1899*); 30 – Topor, z płyty nagrobnej Stanisława Wielogłowskiego w Wielogłowach (wg *Mrozowski 1994*); 31 – Topor, z polichromii w kościele św. Andrzeja w Olkuszu (wg *Malarstwo gotyckie... 2004*); 32 – Dołęga, z herbarza *Złotego Runa* (wg *Piekosiński 1899*); 33 – Dołęga, z pieczęci Michała Lasockiego (wg *Piekosiński 1899*); 34 – Sas, z pieczęci Jacka Dziedoszyckiego (wg *Piekosiński 1899*); 35 – Sas, z pieczęci Hermana Swaryczowskiego (wg *Piekosiński 1899*). Rys. E. Wtorkiewicz-Marosik.

Fig. 24-35. 24 – Oksza, Jan Wątróbka seal (after *Piekosiński 1899*); 25 – Oksza, from tombstone of Klemens Wątróbka in Dominican church in Cracow (after *Mrozowski 1994*); 26 – Topor, armorial of *Golden Fleece* (after *Piekosiński 1899*); 27 – Topor, armorial from *Bergshammur* (after *Heymowski 1967*); 28 – Topor, Filip from Chrobry seal (after *Piekosiński 1899*); 29 – Topor, Jan Tęczyński seal (after *Piekosiński 1899*); 30 – Topor, from tombstone of Stanisław Wielogłowski in Wielogłowy (after *Mrozowski 1994*); 31 – Topor, polychromy in Saint Andrew Church in Olkusz (after *Malarstwo gotyckie... 2004*); 32 – Dołęga, armorial of *Golden Fleece* (after *Piekosiński 1899*); 33 – Dołęga, Michał Lasocki seal (after *Piekosiński 1899*); 34 – Sas, Jacek Dziedoszycki seal (after *Piekosiński 1899*); 35 – Sas, Herman Swaryczowski seal (after *Piekosiński 1899*). Drawn by E. Wtorkiewicz-Marosik.

w Wielogłowach z ok. 1500 r. (ryc. 30 – *Mrozowski 1994*, 236, ryc. 125); na XV-wiecznych chrzcielnicach w Gosławicach, Jasionowie, Kłobucku (*Kuczyńska 1984*, 74, nr 205; 88, nr 248; 90-91, nr 255); na polichromii w prezbiterium kościoła św. Andrzeja w Olkuszu z ok. 1390 r. (ryc. 31 – *Malarstwo gotyckie... 2004*, ryc. 110); na najstarszym berle Uniwersytetu Jagiellońskiego

go z początku XV w. (*Kuczyński 1969*, 204, ryc. 3); na XV-wiecznych kaflach (*Janiak 2003*, il. 69-70, 113).

Mimo występowania oczywistych różnic w oddaniu drugorzędnych szczegółów, zauważalne jest przyjęcie kanonów wyobrażenia przedmiotów herbowych obu herbów, zarówno Okszy, jak i Topora. Wizerunki te można łatwo opisać, wykorzystując typologię znalezionych w Polsce późnośredniowiecznych okazów broni obuchowej. W przypadku Okszy określić je można jako typy XI i XIa (topory duże, mające ściętą brodę i wyciągnięte ku górze żeleźce, również ścięte), w przypadku zaś Topora jako typy X i Xa (topory duże z długą osadą, długą brodą i prostą górną krawędzią – por. *Głosek 1996*, 43-51, tabl. IV). Obie formy były popularne w późnym średniowieczu na ziemiach polskich (datowane są poczynając od przełomu XIII i XIV w. – tamże, 43-51). Znany również wiele przykładów przedstawień ikonograficznych tych typów toporów, zarówno z terenu Polski, jak i z innych obszarów Europy Środkowej i Zachodniej. Konteksty, w których je przedstawiono, dowodzą, iż używano ich zarówno w boju, jak i w pracach rzemieślniczych.

Powracając do wspomnianego wyżej problemu ze zidentyfikowaniem formy kryjącej się pod łacińskim terminem *bipennis*, przypomnijmy – występującego w opisach godła herbu Topor, zwrócić należy uwagę na ewentualną obecność czegoś, co skłaniałoby opisujących do użycia terminu wskazującego na podwójność. W przypadku toporów typu X i Xa, które uznaliśmy za pierworzory wizerunków umieszczonych w herbie Topor, nie zauważamy niczego podwójnego. Nie są to ani czekany, ani *topory o dwóch ostrzach* – hipotetycznie interpretowane jako *bipennis*. Problem dodatkowo komplikuje fakt, że to topory typów XI i XIa, być może pierworzory wizerunku widniejącego w herbie Oksza, mają podwójne przedłużenie żeleźca w górę i w dół. Termin *bipennis* w ich przypadku byłby więc bardziej odpowiedni. Jednak w przypadku tego herbu w żadnym z jego opisów określenie *bipennis* się nie pojawia.

Broń miotająca

Ta kategoria uzbrojenia jest bardzo licznie reprezentowana wśród przedmiotów herbowych, ale jedynie jako pociski lub, częściej, tylko ich groty. Wśród znanych nam średniowiecznych polskich herbów rycerskich na żadnym nie przedstawiono ani łuku, ani kuszy, choć podobizny tego oręża spotkać można w średniowiecznej heraldyce zachodnioeuropejskiej. Herby, które w godłach

mają wizerunki pocisków (strzały, bełty) lub ich grotów, podzielić możemy na trzy grupy.

Pierwszą grupę tworzą trzy herby z realistycznie przedstawionymi całymi pociskami (strzałami):

Biją w łeb: strzała w lewy skos (Szymański 1993, 84);

Dołęga: podkowa z krzyżem kawalerskim zaćwieczonym na barku, ze strzałą pośrodku (tamże, 114-115);

Sas (Drag): nad księżycem strzała pomiędzy dwoma gwiazdami (tamże, 256-257).

Na jednym tylko średniowiecznym zabytku (ołtarz w kościele Bożego Ciała w Krakowie z 1467-1477 r.) widnieje przedstawienie herbu znanego z zawołania Biją w łeb (*Katalog...* IV/1-5 1965-93, 59, il. 77).

Przedstawienia herbu Dołęga znane są z: herbarza *Złotego Runa* (ryc. 32 – Piekosiński 1899, 43, ryc. 39), pieczęci Michała Lasockiego z 1435 i 1451 r. (ryc. 33 – tamże, 43, ryc. 40); ze zwornika z 1. połowy XV w. w kościele w Gosławicach (*Katalog...* V/8 1968, 4); z kafli XV-wiecznych (Janiak 2003, il. 76). Wizerunek herbu Sas zachował się na kilku pieczęciach z jednego (1464) roku: Hermana Swaryczowskiego, Jana Hoszowskiego, Ilka Steczka Czerkaskiego, Jurja Małczyckiego, Jacka Dziedoszyckiego (ryc. 34-36 – Piekosiński 1899, 142, ryc. 221-223).

Na wszystkich tych przedstawieniach jednoznacznie występuje wizerunek strzały o różnie uformowanych lotkach, ale zawsze z grotem z zadziarami. Odmienność kształtów lotek być może odpowiada średniowiecznej rzeczywistości, nie dysponujemy jednak, niestety, ani jednym w pełni zachowanym egzemplarzem średniowiecznej strzały z ziem polskich (znamy jedynie zachowane całe bełty). Groty z zadziarami były natomiast najpospolitszą formą grotów strzał w średniowiecznej Polsce (Nadolski 1954, 64, tabl. XXX; Nadolski, Lewandowski 1990, 146).

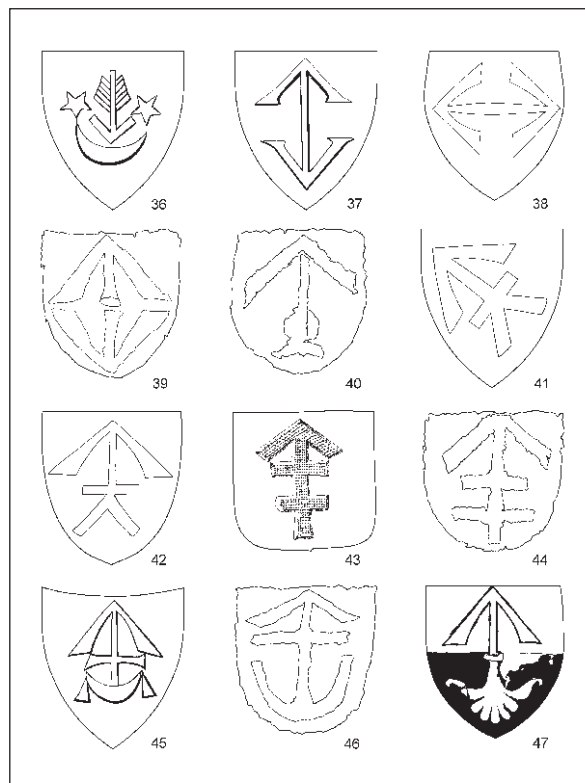
Także i Długosz nie miał wątpliwości, jak określić pociski widoczne w godłach herbów Dołęga i Sas. Użył terminu *sagita* (*Insignia...* 1885, 25; Polaczkówna 1927, 216).

Do drugiej grupy zaliczono herby z bardzo schematycznym przedstawieniem grotów (w tradycyjnej polskiej heraldyce zwanych rogacinami):

Bogoryja (Boguryja): dwie rogaciny w słupek ostrzami od siebie (Szymański 1993, 86-88);

Drogosław (Drogosławic): na barku połudoczenicy rogacina opierzona w słupek (tamże, 115-116);

Kościeszka (Strzegomia, Strzegomita): rogacina rozdarta i przekrzyżowana w słupek (tamże, 161-162);

Ryc. 36-47. 36 – Sas, z pieczęci Jurja Małczyckiego (wg Piekosiński 1899); 37 – Bogoryja, z pieczęci Mikołaja z Bogoryji (wg Piekosiński 1899); 38 – Bogoryja, z polichromii w klasztorze w Łądzie (wg Łojko 1977); 39 – Bogoryja, z herbarza z *Bergshammar* (wg Heymowski 1967); 40 – Drogosław, z herbarza z *Bergshammar* (wg Heymowski 1967); 41 – Kościeszka, z herbarza Gelrego (wg Mikucki 1958); 42 – Kościeszka, z herbarza z *Bergshammar* (wg Heymowski 1967); 43 – Lis, z kafli z Gniezna (wg Janiak 2003); 44 – Lis, z herbarza z *Bergshammar* (wg Heymowski 1967); 45 – Mądrostki, z pieczęci Dzierzka (wg Piekosiński 1899); 46 – Mądrostki, z herbarza z *Bergshammar* (wg Heymowski 1967); 47 – Niesobia, z polichromii w klasztorze w Łądzie (wg Łojko 1977). Rys. E. Wtorkiewicz-Marosik.

Fig. 36-47. 36 – Sas, Jurij Małczycki seal (after Piekosiński 1899); 37 – Bogoryja, Mikołaj from Bogoryja seal (after Piekosiński 1899); 38 – Bogoryja, polychromy in monastery in Łąd (wg Łojko 1977); 39 – Bogoryja, armorial from *Bergshammar* (after Heymowski 1967); 40 – Drogosław, armorial from *Bergshammar* (after Heymowski 1967); 41 – Kościeszka, armorial of Gelre (after Mikucki 1958); 42 – Kościeszka, armorial from *Bergshammar* (after Heymowski 1967); 43 – Lis, tile from Gniezno (after Janiak 2003); 44 – Lis, armorial from *Bergshammar* (after Heymowski 1967); 45 – Mądrostki, Dzierzak seal (after Piekosiński 1899); 46 – Mądrostki, armorial from *Bergshammar* (after Heymowski 1967); 47 – Niesobia, polychromy in monastery in Łąd (after Łojko 1977). Drawn by E. Wtorkiewicz-Marosik.

Lis (Bzura, Vulpis): rogacina dwukrotnie przekrzyżowana w słupek (tamże, 177-179);

Mądrostki (Śmiara, Śmiera): na zawiasie kotłowej barkiem w dół rogacina w słupek przekrzyżowana (tamże, 187-188);

Niesobia (Złodzieje): w polu dwudzielnym w pas rogacina w słupek z ogonem orła spojonym z rogaciną gałką (tamże, 198-199);

Odrowąż: na zawiasie kotłowej rogacina w słupek (Szymański 1993, 201-203);

Ogon (Hogon, Powala): na barku połuto-czenicy rogacina w słup (tamże, 204-206).

Wyjątkowo wiele zachowało się średnio-wiecznych przedstawień herbu Bogoryja. Znamy je z kilku herbarzy zachodnioeuropejskich, np. z *Bergshammar* (ryc. 39) i *Gelrego* (Mikucki 1958, 116, nr 43, ryc. 3; Heymowski 1967, 102, ryc. 24), z licznych pieczęci – najstarsza z 1334 r. (ryc. 37 – Piekosiński 1899, 27-28, ryc. 13; Grzegorz 1970, 111-114, tabl. III:8-9, IV:14-16); z ilustracji książkowych – Biblia Jarosława ze Skotnik, arcybiskupa gnieźnieńskiego, z 1373 r. (Potkowski 1984, tabl. 18; Łojko 1985, il. przed s. 37); z malowideł naściennych w klasztorze w Łądzie (ryc. 38 – Łojko 1977, 144, ryc. 13); z XIV-wiecznych zworników w: katedrze w Gnieźnie (*Katedra gnieźnieńska...* 1968-70, il. 76), klasztorze w Łądzie (Łojko 1985, ryc. 72:3), kościołach w Kurzelowie (*Katalog...* III/12 1966, 27), Skotnikach (*Katalog...* III/11 1962, 103).

Wizerunki herbu Drogosław widnieją w herbarzach *Lyncenich* (Heymowski 1985, 108, nr 47) i z *Bergshammar* (ryc. 40 – Heymowski 1967, 92, ryc. 19).

Herb Kościeszka znany z herbarzy: *Gelrego* (ryc. 41 – Mikucki 1958, ryc. 4), *Księgi bractwa św. Krzysztofa* (Polackówna 1931, 159, tabl. VII), *Złotego Runa* (Piekosiński 1899, 371), *Lyncenich* (Heymowski 1985, 108, nr 48), z *Bergshammar* (ryc. 42 – Heymowski 1967, 93, ryc. 19); z pieczęci Gniewosza z Dalewic z 1387 r.; z XV-wiecznych elementów architektonicznych w kościele w Łoniowie (*Katalog...* III/11 1962, 30) i w klasztorze na Świętym Krzyżu (*Katalog...* III/4 1957, 63).

Równie często spotykany jest w herbarzach zachodnioeuropejskich herb Lis: *Gelrego* (Mikucki 1958, 116, ryc. 4), *Złotego Runa* (Piekosiński 1899, 371), *Lyncenich* (Heymowski 1985, 104, nr 24), z *Bergshammar* (ryc. 44 – Heymowski 1967, 91, ryc. 19). Znamy go także z wielu pieczęci – najstarsza Stefana z Wierzbna z 1226 r. (Piekosiński, Diehl 1899, 62, ryc. 47), wyraźnie odmienna Szymona z Wierzbna – rogacina w dół, krzyż – z 1285 r. (Piekosiński 1899, 93-96, ryc. 130-134; Piekosiński, Diehl 1899, 128, ryc. 144; Gumowski 1936, 331); z płyty nagrobnej Pakosława z Mstyczowa z 1319 r. (Mrozowski 1994, 172, ryc. 15); ze zwornika w kościele w Goleniowach, XIV w. (*Katalog...* III/12 1966, 12) i w krużgankach klasztoru w Sulejowie, XV w. (*Katalog...* III/8 1958, 56); z XV-wiecznych kafli (ryc. 43 – Janiak 2003, il. 55).

Herb Mądrostki występuje w zachodnioeuropejskich herbarzach: *Złotego Runa* (Piekosiński 1899, 373), *Lyncenich* (Heymowski 1985, 103), z *Bergshammar* (ryc. 46 – Heymowski 1967, 88, 96, ryc. 17, 20) oraz na pieczęci Dzierżka z 1353 r. (ryc. 45 – Piekosiński 1899, 100-101, ryc. 145; Piekosiński, Diehl 1899, 240, ryc. 288).

Herb Niesobia spotykany jest w średniowiecznych herbarzach zachodnioeuropejskich: *Złotego Runa* (Piekosiński 1899, 369), *Lyncenich* (Heymowski 1985, 110, nr 56), z *Bergshammar* (Heymowski 1967, 95, ryc. 20); na pieczęciach (najstarsza Wierzbęty z Paniewic z 1357 r.) (Piekosiński 1899, 104-105, ryc. 154); na fryzie (ryc. 47) i dwóch zwornikach z klasztoru łódzkiego (Łojko 1977, 136, ryc. 3:22; *Malarstwo gotyckie...* 2004, ryc. 160), na zworniku katedry w Gnieźnie (*Katalog...* V/3 1963, 16) oraz na płycie nagrobnej Mikołaja z Kępna z ok. 1446 r. w kościele w Zbyszycach (Mrozowski 1994, 240-241, ryc. 134).

Herb Odrowąż jest jednym z najobficiej zilustrowanych zachowanymi średniowiecznymi źródłami ikonograficznymi. Jego wizerunki występują na kartach herbarzy zachodnioeuropejskich: m.in. *Gelrego* (Mikucki 1958, 115-116, ryc. 5), *Złotego Runa* (Piekosiński 1899, 369), *Lyncenich* (Heymowski 1985, 103, nr 22), z *Bergshammar* (Heymowski 1967, 88); na bardzo licznych pieczęciach – najstarsza zachowana Jakuba z Dębna, z 1350 r. (ryc. 48-49 – Małecki 1890, 135; Piekosiński 1899, 107-110, ryc. 160-164; Piekosiński, Diehl 1899, 238-239, ryc. 284; Haisig 1938, 36-37, tabl. IV:77-82, V:83-89); na wielu płytach nagrobnych z XV w. (Katarzyny w kościele w Korzennej, Klemensa Wątróbki ze Strzelec w kościele dominikanów w Krakowie, Jana ze Sprowy, Jana II ze Sprowy i Piotra Odrowąża ze Sprowy w klasztorze cystersów w Mogile, Bernarda Lubrańskiego w katedrze w Poznaniu – por. Mrozowski 1994, 174, 192-193, 207-212, 220-221, ryc. 76, 80-81, 100); na chrzcielnicach z tegoż wieku (kościół w Bodzentynie, Jasionowie, Kobylanach, Kruźlowej, Opocznie – por. Kuczyńska 1984, 77-78, 88, 91, 94, 122, nr 215, 248, 256, 267, 366); na licznych detalach architektonicznych i tablicach erekcyjnych¹⁹; na kafłach z XIV-XV w., pozyskanych w trakcie badań archeologicznych prowadzonych na ziemiach polskich (ryc. 50 – np. Żemigała 1986, tabl. X; Ślawscy 1994, ryc. 22; Janiak 2003, il. 8).

Równie liczne są źródła ikonograficzne przedstawiające herb Ogon. Także i jego wizerunki widnieją w herbarzach zachodnioeuropejskich:

¹⁹ Pełne zestawienie źródeł ikonograficznych prezentuje J. Szymański (1993, 201-203).

m.in. *Gelrego* (Mikucki 1958, 113, ryc. 3), *Złotego Runa* (Piekosiński 1899, 372), *Lyncenich* (Heymowski 1985, 105, nr 31), z *Bergshammar* (Heymowski 1967, 94, ryc. 20); na bardzo licznych pieczęciach (ryc. 51) – najstarsza zachowana Piotra, kasztelana lubelskiego, z 1384 r. (Piekosiński 1899, 112, ryc. 168); na XIV-wiecznym malowidle na fryzie heraldycznym z kaplicy w Łądzie (Łojko 1977, 138, ryc. 5); na płycie nagrobnej z XV w. w Wielogłowach (Mrozowski 1994, 236, ryc. 125); na chrzcielnicach z końca XV w. w Kobylanach i w Wielgomłynach (Kuczyńska 1984, 91, 124, nr 256, 372); na kaflach późnogotyckich (ryc. 52) (Żemigala 1986, tabl. XI; Grygiel 1989, nr 17-19, ryc. 14; Janiak 2003, il. 57).

W większości wzmianek dotyczących wyżej wymienionych herbów, szczególnie w tekstach Długosza (w różnych redakcjach jego *Klejnotów* są opisy: Bogoryji, Dąbrowy I, Dołęgi, Kościesz, Lisa, Mądrostek, Niesobii, Odrowąza, Ogona), występuje łaciński termin *sagita* (*Insygnia...* 1885, np. 19-20, 22-23, 25, 27; Polaczkówna 1927, np. 210, 216, 222, 226). Wskazywać to może na jednoznaczny identyfikację przez autorów średniowiecznych tych przedmiotów herbowych ze strzałą. Jednakże, poza może identycznymi wizerunkami Bogoryji w herbarzach *Gerlego* i z *Bergshammar*, z wyraźnie zaznaczonymi tulejkami grotów, wszystkie pozostałe przedstawienia są tak dalece schematyczne, iż trudno dopatrzeć się w nich odwzorowań rzeczywistych ówczesnych grotów strzał. W większości przypadków kąt ustawienia zadziorów jest o wiele większy niż w przypadku znanych grotów z zadziorami, zupełnie nierealistyczny. Być może nieprzypadkowo w nowożytnych opisach tych herbów używa się tradycyjnie nie terminu *strzała*, lecz *rogacina*. Podkreśla to postrzeganie owych przedmiotów herbowych nie jako odwzorowań rzeczywistych grotów pocisków (bronii), lecz jako znak graficzny do strzały jedynie podobny.

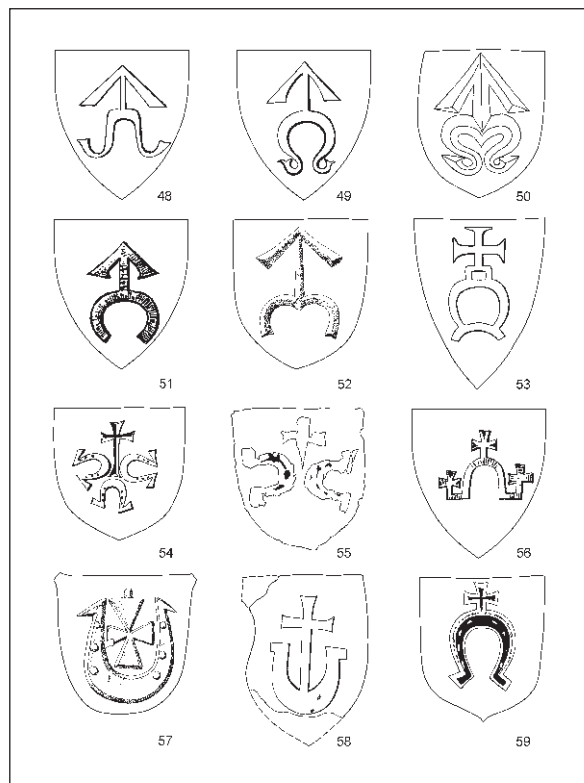
Trzecią grupę tworzą herby, o których kształcie powiedzieć możemy niewiele, nie zachowały się bowiem ich średniowieczne ikonograficzne przedstawienia:

Bełcz (Bole): trzy bełty w gwiazdę lub w prawy skos (Szymański 1993, 79-80);

Bielina I (Bialina, Bielizna, Bieluzna, Konopka): podkowa na opak z rogacina w słup przekrzyżowaną (tamże, 82-83);

Dąbrowa I: rogacina w słup dwukrotnie przekrzyżowana (tamże, 105-106);

Łada (Ładziec): podkowa na opak z krzyżem kawaleryjskim pośrodku i rogacina (?), nad końcami podkowy: prawa ku górze, lewa ku dółowi (tamże, 184);

Ryc. 48-59. 48 – Odrowąż, z pieczęci Jana Szczekocińskiego (wg Piekosiński 1899); 49 – Odrowąż, z pieczęci Krzesława (wg Piekosiński 1899); 50 – Odrowąż, z kafla z Gniezna (wg Janiak 2003); 51 – Ogon, z pieczęci Jana z Jojczy (wg Piekosiński 1899); 52 – Ogon, z kafla z Gniezna (wg Janiak 2003); 53 – Strzemię, z pieczęci Bienia z Łososiny (wg Piekosiński 1899); 54 – Belina, z kafla z Gniezna (wg Janiak 2003); 55 – Czawuja, z herbarza z *Bergshammar* (wg Heymowski 1967); 56 – Dąbrowa III, z pieczęci osoby nieznaney (wg Piekosiński 1899); 57 – Jastrzębiec, z kafla z Gniezna (wg Janiak 2003); 58 – Jastrzębiec, z płyty nagrobnej Barbary Lubrańskiej w kościele w Chodowie (wg Mrozowski 1994); 59 – Pobog, z płyty nagrobnej Jana Taszki w kościele w Wielgomłynach (wg Mrozowski 1994). Rys. E. Wtorkiewicz-Marosik.

Ryc. 48-59. 48 – Odrowąż, Jan Szczekociński seal (after Piekosiński 1899); 49 – Odrowąż, Krzesław seal (after Piekosiński 1899); 50 – Odrowąż, tile from Gniezno (after Janiak 2003); 51 – Ogon, Jan from Jojczy seal (after Piekosiński 1899); 52 – Ogon, tile from Gniezno (after Janiak 2003); 53 – Strzemię, Bien from Łososina seal (after Piekosiński 1899); 54 – Belina, tile from Gniezno (after Janiak 2003); 55 – Czawuja, armorial from *Bergshammar* (after Heymowski 1967); 56 – Dąbrowa III, unknown person seal (after Piekosiński 1899); 57 – Jastrzębiec, tile from Gniezno (after Janiak 2003); 58 – Jastrzębiec, from tombstone of Barbara Lubrańska in church in Chodow (after Mrozowski 1994); 59 – Pobog, from tombstone of Jan Taszka in church in Wielgomłyn (after Mrozowski 1994). Drawn by E. Wtorkiewicz-Marosik.

Promnic: strzała pomiędzy dwoma gwiazdami (tamże, 237);

Wolha: zbrojna prawica dzierżąca strzałę (tamże, 295-296);

Zaworze: krzywaśń z zaćwieczoną na niej połową strzały (tamże, 302).

Jedyny polskie przedstawienie identyfikowane jako herb Bełcz, rysunek w rękopisie z 1437 r., przypisywany mnichowi Janowi, przedstawia jednak nie bełty, ale trzy krzyże w gwiazdę (Pie-

kościński 1899, 203, ryc. 339). Przypuszczenie o występowaniu w godle tego herbu skrzyżowanych bełtów opiera się zazwyczaj na wzmiance z 1422 r. *nossą trzy belty* (Ulanowski 1886, 326, nr 160) oraz przywołaniu śląskiego herbu przedstawiającego trzy bełty w lewy skos²⁰. W przypadku herbu Łada, którego ikonograficzne przedstawienia pojawiają się dopiero w XVI w., H. Polackówna negowała obecność grotów strzał. Jej zdaniem pierwotnie u końców podkowy były znaki literowe (Polackówna 1927, 171). Średniowiecznych przedstawień czterech herbów: Bielina, Dąbrowa I, Promnic, Wołha i Zaworze nie znamy zupełnie. Na obecność w ich godłach strzał lub grotów wskazują wzmianki pisane oraz późniejsze, nowożytne ich przedstawienia (np. Polackówna 1927, 233).

Rząd koński

Jeden tylko element rzędu końskiego stał się przedmiotem herbowym – strzemień. Występuje ono w dwóch herbach:

Strzemień (Larysza, Łapszowa, Strepa): strzemień w słupek (Szymański 1993, 262-263);

Zarosie (Zaroże): strzemień, nad nim gwiazda sześcioramienna (tamże, 301-302).

Nieliczne są średniowieczne przedstawienia herbu Strzemień. Widnieje on na chrzcielniczy z 1486 r. w Wilczyńskich (Kuczyńska 1984, 116, nr 348, ryc. 122) oraz na kilku pieczęciach. Najstarszą jest wzbudzająca wątpliwości w aspekcie identyfikacji z tym właśnie herbem pieczęć Bienia Wojsławicza z Łososiny z 1304 r. (ryc. 53). F. Piekosiński w jednej ze swych prac określił rysunek widniejącego na pieczęci przedmiotu jako *niby strzemień* (Piekosiński, Diehl 1899, 158, ryc. 179), w innej uznał go za dokumentujący fazę przejściową od herbu Ogniwo do herbu Strzemień (Piekosiński 1899, 150-151, ryc. 238). Godłem herbu Ogniwo jest krzesiwo z zaćwieczonym na barku krzyżykiem kawaleryjskim (Szymański 1993, 182). Niewątpliwie na pieczęci Bienia z Łososiny nie odnajdujemy wizerunku średniowiecznego krzesiwa (ich kształty znamy z badań archeologicznych), ale raczej strzemień o łukowatej kabląku, wyodrębnionej zawieszce i przedłużonych poniżej stopki ramionach. Przyznać jednak należy, iż nie ma ono ścisłych odpowiedników wśród średniowiecznych strzemion odkrytych na ziemiach polskich (Świątosławski 1990, 83). Jednoznacznie natomiast zidentyfikować możemy przedmiot przedstawiony na pieczęci arcybisku-

pa lwowskiego Grzegorza z Sanoka, podwieszanej pod aktem traktatu toruńskiego z 1466 r. (Grzegorz 1970, 110, tabl. II: 4). Jest to wizerunek strzemienia trapezoidalnego z taśmowatą zawieszka, asymetrycznego, zapewne typu VA, występującego na ziemiach polskich w 2. połowie XIV i w XV w. (Świątosławski 1990, 54-57).

Herb Zarosie wspomniany jest w kilku zaledwie wzmiankach XV-wiecznych (Piekosiński 1899, 281). Wizerunku jego nie znamy.

Zasadniczo obecność strzemion w godłach średniowiecznych herbów Strzemień i Zarosie przesądzały XV-wieczne wzmianki, w których występują jednoznaczne łacińskie *strepe* (*Insignia...* 1885, 26), a niekiedy nawet polskie terminy *strzemije* (Polackówna 1927, 222).

Oporządzenie konia

W godłach 19 średniowiecznych herbów rycerskich widnieją podkowy lub ich fragmenty. Herby te podzielić możemy na dwie grupy.

Do grupy pierwszej zaliczono 10 herbów, których średniowieczne wizerunki się zachowały:

Belina: pod krzyżem ćwiekowym trzy podkowy barkami do siebie (Szymański 1993, 78-79);

Bielina I (Bialina, Bielizna, Bieluzna, Konopka): podkowa na opak z rogacina w słupek przekrzyżowaną (tamże, 82-83);

Czawuja (Czewoja, Czewuja): pod ćwiekowym krzyżem dwie podkowy barkami ku sobie w pas (tamże, 103-104);

Dąbrowa III: podkowa z zaćwieczonym na barku krzyżem i dwoma krzyżykami zaćwieczonymi na końcach podkowy (tamże, 107);

Dołęga: podkowa z krzyżem kawaleryjskim zaćwieczonym na barku, ze strzałą pośrodku rosochą w dół (tamże, 114-115);

Jastrzębiec (Accipiter, Bolesta, Boleście, Jastrząb i inne): podkowa na opak z krzyżem kawaleryjskim pośrodku (tamże, 139-141);

Lubicz (Libicz, Luba): podkowa z krzyżykiem zaćwieczonym na barku, krzyż kawaleryjski pośrodku (tamże, 180-181).

Pobog (Pobodze, Pobożanie, Pobożany): podkowa z krzyżykiem kawaleryjskim zaćwieczonym na barku (tamże, 222-224);

Ślepowron (Bojno, Bujno, Korwin, Pęsze): podkowa z łacińskim krzyżykiem zaćwieczonym na barku, nad nim ślepowron (tamże, 225-226);

Zagroba: podkowa przeszyta w barku krzyżem (tamże, 299).

²⁰ Najstarszy wizerunek na pieczęci Ruperta Unvogla z 1318 r. (Pfothenauer 1879, 32, ryc. 57; Piekosiński 1899, 204; Polackówna 1924, 40; Gumowski 1936, 333, ryc. 114).

Herb Belina występuje w herbarzach zachodnioeuropejskich: *Złotego Runa* (Piekosiński 1899, 372), *Lyncenich* (Heymowski 1985, 111, nr 61), z *Bergshammar* (Heymowski 1967, ryc. 20), na dwóch pieczęciach – Jana Byliny z 1447 r. i Mikołaja Byliny z Leszczyny z 1473 r. (Piekosiński 1899, 24-25, ryc. 8), na późnogotyckich kaflach (ryc. 54 – Żemigala 1986, tabl. I; Janiak 2003, il. 34).

O Bielinie I wspomiano już wyżej, natomiast herb Czawuja znany jest z herbarzy *Lyncenich* (Heymowski 1985, 105, nr 29) i z *Bergshammar* (ryc. 55 – Heymowski 1967, 90, ryc. 18), zaś Dąbrowa III jedynie z dwóch pieczęci: Jerzego Strumiły, podkomorzego lwowskiego, z 1461 r. oraz niedatowanej (ryc. 56 – Piekosiński 1899, 38-39, ryc. 30-31). Średniowieczne ikonograficzne przedstawienia herbu Dołęga opisano już wyżej.

Wyjątkowo licznie zachowały się średniowieczne wizerunki herbu Jastrzębiec. Występują w herbarzach *Gelrego* (Mikucki 1958, ryc. 4) i z *Bergshammar* (Heymowski 1967, 83, ryc. 15); na wielu pieczęciach – najstarsza z 1319 r. Adama z Kamienia (Piekosiński 1899, 65, ryc. 87; Haisig 1938, 24-25, tabl. II:35-38); na licznych płytach nagrobnych: m.in. z 1462 r. Macieja z Bielaw w kościele w Bielawach, Barbary Lubrańskiej z 2. połowy XV w. w Chodowie (ryc. 58), Bernarda Lubrańskiego z 1499 r. w katedrze poznańskiej (Mrozowski 1994, 163, 164, 220-221, ryc. 4, 100); na najstarszym berle Uniwersytetu Jagiellońskiego z początków XV w. (Kuczyński 1969, 204, ryc. 3); na kilku ilustracjach rękopisów – np. mszał arcybiskupa gnieźnieńskiego Wojciecha Jastrzębca z początku XV w. (Łojko 1985, il. po s. 96); na licznych XV-wiecznych chrzcielnicach, detalach architektonicznych, a nawet dzwonach²¹; na późnogotyckich kaflach (ryc. 57 – Żemigala 1986, tabl. VI; Grygiel 1989, nr 17-19, ryc. 10; Janiak 2003, il. 27, 79, 91, 97).

Wizerunek herbu Lubicz znamy z *Księgi bractwa św. Krzysztofa* (Polackówna 1931, 156, tabl. VII); z trzech pieczęci: Przedbora – starosty kujawskiego z 1348 r., Pawła z Grąbczewa z 1438 r. i XV-wiecznej pieczęci Piotra z Radzymina (Piekosiński 1899, 238-239, ryc. 396) oraz z datowanej na koniec tegoż wieku chrzcielnicy z Wielgomłynów (Kuczyńska 1984, 124, nr 372, ryc. 132).

Średniowieczne podobizny herbu Pobog znamy z herbarzy zachodnioeuropejskich: *Złotego Runa* (Piekosiński 1899, 372, ryc. 186), *Lyncenich* (Heymowski 1985, 110, nr 57), z *Bergshammar* (Heymowski 1967, 87, 95, ryc. 17, 20); kilku pie-

częci (najstarsza zachowana z 1396 r.) Bartłomieja Bernatowicza z Chalina (Piekosiński 1899, 122-123); płyt nagrobnych: Bernarda Lubrańskiego z ok. 1499 r. w katedrze poznańskiej oraz Jana Tazki i jego dwóch synów z Koniecpola z około 1475 r. z Wielgomłynów (ryc. 59 – Mrozowski 1994, 220-221, 235-236, ryc. 100, 124); z mensy ołtarza w kościele w Wielgomłynach (Łojko 1985, ryc. 25); z XV-wiecznej chrzcielnicy z kościoła w Jasionowie (Kuczyńska 1984, 88, nr 248, ryc. 78) i pochodzącego również z tego wieku zwornika w kościele w Stopnicy (Łojko 1985, ryc. 70:16).

Bardzo skromnie poświadczone średniowiecznymi źródłami ikonograficznymi są herby Ślepowron i Zagroba. W przypadku pierwszego F. Piekosiński wymienia dwie pieczęcie: Prokopa, plebana kościoła w Stężycy, z 1447 r. i Zygmunta Nowosielskiego z 1456 r. (Piekosiński 1899, 143, ryc. 225). Herb Zagroba występuje natomiast na pieczęci biskupa kamienieckiego Mikołaja z 1466 r. (Grzegorz 1970, 111-112, ryc. 9).

W godłach zdecydowanej większości wyżej wyliczonych herbów widnieją realistyczne wizerunki podków podobne do autentycznych znalezisk archeologicznych z ziem polskich (Kaźmierczyk 1978). W wielu przypadkach wyraźnie zaznaczone są ich drugorzędne cechy formalne: bruzdy z otworami na podkowiaki, zaczepy z piętka. Nie ulega wątpliwości, iż średniowieczni artyści przedstawili podkowy. Także i dla Długosza było oczywistym, iż w herbach tych widnieją podkowy – używał jednoznacznego terminu *babatum* (np. *Insygnia...* 1885, 20-21, 25).

Grupę drugą tworzy dziewięć herbów mających godła, o których średniowiecznym kształcie powiedzieć możemy niewiele – nie zachowały się ikonograficzne ich przedstawienia. Obecność w ich godłach wizerunków podkowy lub jej części potwierdzają wzmianki pisane i nowożytne źródła ikonograficzne. Zaliczono do tej grupy herby:

Boża Wola: podkowa (Szymański 1993, 90);

Dąbrowa II: podkowa na opak z krzyżem łacińskim pośrodku i dwoma krzyżykami zaćwieczonymi na końcach podkowy (tamże, 106-107);

Kolmasz (Kołomasz): dwie podkowy w słup, nad nimi krzyżyk (tamże, 151);

Lubcza (Lubrza): podkowa na opak w niej uszczerbiony krzyż (tamże, 179-180);

Łada (Ładziec): podkowa na opak, z krzyżem kawaleryjskim pośrodku i rogacinami nad końcami podkowy: prawa ku górze, lewa ku dołowi (tamże, 184);

Płonia: połupodkowa z trzema ćwiekami na barku (tamże, 221-222);

²¹ Pełny wykaz źródeł ikonograficznych podaje J. Szymański (1993, 139-140).

Powaby: podkowa z różą pośrodku i drugą nad barkiem (tamże, 234-235);

Prus III: połowa wilczejkosi i połowa podkowy, nad nimi półtorakrzyża (tamże, 242);

Puchała (Sławęcín, Sławięcín): podkowa z półtorakrzyżem zaćwieczonym na barku (tamże, 245-246).

Znaki bojowe

Godłem jednego tylko herbu jest proporzec:

Przerowa (Proporzec, Przyrowa): proporzec z grotem w prawy skos (tamże, 243-244).

Kilka ogólnych o nim uwag sformułowaliśmy już wyżej.

* * *

W przypadku 52 średniowiecznych polskich herbów rycerskich zachowały się informacje, choćby szczątkowe, potwierdzające obecność w ich godłach wizerunków militariów. To prawie 1/4 (ok. 24%) ogółu herbów, o których możemy sformułować choćby ogólne uwagi dotyczące godła²². Stanowią one stosunkowo liczną grupę, co potwierdza spotykany niekiedy sąd o popularności tego rodzaju przedstawień w polskiej heraldyce średniowiecznej. Istotnym mankamentem stanu bazy źródłowej jest fakt, iż zachowane źródła, zarówno ikonograficzne, jak i pisane, nierównomiernie oświetlają ewolucję polskich herbów rycerskich w średniowieczu. Zdecydowanie większa ich część pochodzi z 2. połowy XIV i z XV w. Z poniższej tabeli wynika, iż zaledwie niecałe 10% herbów poświadczonych jest już w XIII w., 50% znanych jest od XIV, zaś 40% dopiero od XV w.

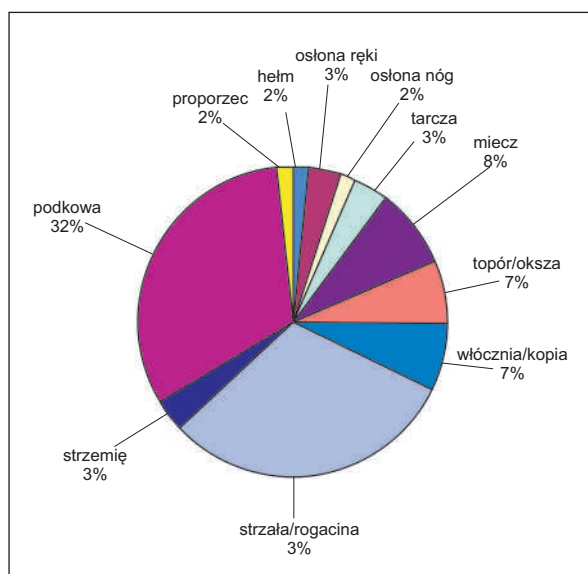
Większość herbów pochodzi zatem już ze schyłku średniowiecza, z czasów w pełni okrzepłego, uformowanego świata rycerstwa. Niewątpliwie na kształtowanie godeł ówczesnych herbów znaczny wpływ miał więc etos rycerski, akcentujący np. symbolikę militariów jako grupy przedmiotów mających wyjątkowo ważkie znaczenie dla późnośredniowiecznej społeczności. Wpływ ten mógł zatem spowodować zatarcie wielu śladów początkowego etapu powstawania polskich herbów rycerskich, tak ważnego dla polskiej heraldyki, a mającego, jak to wynika z zamieszczonej obok tabeli, tak skromną bazę źródłową. Pewne sugestie i hipotezy, dotyczące tej właśnie kwestii początków herbów rycerskich, sformułować można, analizując aspekt rodzajów militariów widniejących w godłach i ich frekwencję.

Nazwa herbu	Najstarsza zachowana wzmianka	Najstarszy zachowany wizerunek ikonograficzny
Belina	1431	1447
Belcz	1412	–
Bielina I	1388	–
Biją w łeb	1424	–
Bogoryja	1408	1326
Boża Wola	1428	–
Czawuja	1409	–
Dąbrowa I	1421	1343
Dąbrowa II	1421	–
Dąbrowa III	po 1462	1461
Dołęga	1402	1345
Drogosław	1398	1322
Groty	–	1493
Helm	po 1462	1298?
Herbertowa	po 1462	1436
Janina	1388	1379
Jastrzębiec	1335	1319
Jelita	1398	1316
Kliza	1399	–
Kołmasz	1409	1234?
Kościeszka	1400	1361
Kownia	1391	–
Kwasawa	1413	–
Lis	1413	1306
Lubcza	1392	–
Lubicz	1396	1348
Łada	1401	–
Mądrostki	1414	1302
Niesobia	1424	1352
Odrawąż	1423	1350
Ogon	1394	1384
Oksza	1411	1320
Pałuki	–	1292?
Płonia	1412	–
Pobog	1403	1396
Pogonia	1434	–
Pomian	1402	1306
Powaby	1404	–
Promnic	1425	–
Prus III	1415	–
Przeżinia	1398	1421
Przerowa	1436	1500?
Puchała	1398	–
Sas	1478	1421
Strzemień	1398	1304
Ślepowron	1398	1352
Topor	1408	1282?
Wołha	1436	–
Zagroba	1420	1466
Zarosie	1407	–
Zaworze	1385	–
Złota goleń	1400	1297?

²² J. Szymański przytacza informacje o 274 herbach. Spośród nich jednak aż o 57 nic poza nazwą lub zawołaniem nie wiemy. Pozostaje więc 217 herbów, o których godle możemy cokolwiek powiedzieć (por. Szymański 1993, 20-21).

Podsumowanie liczbowe przedstawiają poniższa tabela i wykres:

Rodzaj uzbrojenia	Liczba herbów, w których występuje
Broń ochronna	
hełm	1
osłona ręki	2
osłona nóg	1
tarcza	2
Broń zaczepna	
miecz	5
topór/oksza	4
Włócznia/oszczep/kopia	4
rogacina/strzała/belt	18
Rząd koński	
strzemię	2
Oporządzenie konia	
podkowa	19
Znaki bojowe	
proporzec	1
Razem	59

Szczególną uwagę zwraca wyraźnie widoczna dysproporcja w występowaniu poszczególnych rodzajów przedmiotów herbowych: 1/3 stanowią strzały/rogacina, 1/3 podkowy, 1/3 wszystkie pozostałe militaria, których zestaw nieco zaskakuje. Zdziwienie budzi brak wśród nich wielu rodzajów oręża wyjątkowo ważnych dla XIV- i XV-wiecznego rycerstwa zachodnio- i środkowo-europejskiego. Nie spotykamy wśród przedmiotów herbowych np. osłon tułowia; kuszy, tak

groźnej na ówczesnych polach bitew, że zakazywanej przez Kościół w starciach pomiędzy chrześcijanami; broni palnej, która wymusiła przemiany architektury obronnej, zmieniła obraz pola walki i ostatecznie doprowadziła do upadku rycerskiego stylu bitewnego; niezbędnych podczas pasowania na rycerza – ostróg i pasa. Wiele militariów w nielicznych tylko przypadkach występuje w godłach: hełm, tarcza, osłony kończyn, włócznia/kopia, strzemię, proporzec. Miecz, tak bardzo związany ze stanem rycerskim, spotykany jest w niewielu herbach i, co należy podkreślić, tylko w przypadkach Herbortowej i Kowni jako główny przedmiot herbowy, zaś w trzech pozostałych (Pogonia, Pomian, Przeginia) współwystępuje z innymi elementami, podkreślając zapewne rycerskość herbowych.

Wśród tych nielicznych herbów, w których godłach występują rycerskie militaria, co najmniej kilka, jak to wspomnieliśmy wyżej, ma poświadczoną, ewidentnie obcą proveniencję i nie wywodzi się z polskiej tradycji znaku osobistego (np. Hełm, Złota goleń, Herbortowa). Niektóre mają z kolei poświadczoną bardzo późną metrykę: np. Pogonia i Wołha, powstałe z nadań Władysława Jagiełły i Władysława Warneńczyka (Piekosiński 1899, 123 i 278). W przypadku natomiast herbu Jelita bardzo prawdopodobna wydaje się być sugestia, że militaria (oszczepy/włócznie/kopie) są wtórnym przedmiotem herbowym; wcześniej godłem miał być totemiczny w charakterze wizerunek kozła (Piechowski 1995, 20-21). Pierwotnie więc grupa herbów z rycerskimi militariami była z pewnością jeszcze mniej liczna. Zdaje się to wskazywać na, wbrew pozorom, małą popularność „szlachetnych” okazów broni, jako symboli osobistych czy rodowych.

Jak w takim razie ustosunkować się do wizerunków pozostałych grup militariów, liczniej spotykanych w godłach herbowych: topory, grotty strzał, podkowy?

Topory/siekiery są przedmiotami herbowymi w kilku herbach. Występują jako jedyne na tarczach herbowych, co niewątpliwie podkreśla ich znaczenie. Wyżej wspomniano o problemach z określeniem funkcji: bojowa czy rzemieślnicza? Być może to nie „bojowy” charakter przesądził o ich popularności, a właściwym tropem w kierunku jej wyjaśnienia są sugestie wskazujące na znaczenie topora w religiach przedchrześcijańskiej Europy (np. Piechowski 1995, 105). Topór był znakiem słońca i błyskawicy, atrybutem germańskiego Thora, może słowiańskiego Peruna. Miniaturowe toporki były rozpowszechnionym na rozległych obszarach wczesnośredniowiecznej Europy Północnej, Środkowej i Wschodniej amule-

tem, niewątpliwie mającym kultowe odniesienia (np. Panasiewicz, Wołoszyn 2002). Herby Kwasa-wa, Oksza, Pałuki, Topor mogą więc być śladami szacunku, jakim w przedrycerskiej Europie darzono tę broń/narzędzie.

Interesującą jest kwestia wyjątkowej frekwencji w średniowiecznej polskiej heraldyce rycerskiej herbów ze strzałami/rogacinami i podkowami. Obie kategorie nie należą do przedmiotów o szczególnym znaczeniu w etosie rycerskim. Groty strzał – pocisków łuku – wśród bojowych militariów późnośredniowiecznych nie miały już istotnego znaczenia. Łuk w Polsce XIV- i XV-wiecznej przestał być ważną bronią miotającą. Wyparła go skuteczniejsza w rażeniu kusza, później zastąpiona ręczną bronią palną. Choć spotkać można głosy, iż podkowę należy traktować jako ważny dla rycerza symbol *konia, żelaza, żywiołu ognia* (Piechowski 1995, 94, 172), a w zapisanej przez B. Paprockiego legendzie herbowej rodu Jastrzębców tłumaczy się jej obecność w godle tym, że to jeden z antenatów wynalazł podkowę (Paprocki 1584, 87), z pewnością nie była ona w średniowieczu przedmiotem o szczególnym znaczeniu symbolicznym. Zapewne też to nie przodek Jastrzębców wynalazł podkowę – przypisać to należy najprawdopodobniej Celtom. Na ziemiach polskich pojawiła się przynajmniej około połowy X w. (Kaźmierczyk 1978, 7). Była w średniowieczu przedmiotem powszechnego użycia i to przez przedstawicieli wszystkich warstw społecznych. Podkuwano nie tylko konie rycerskie, ale i robocze, a także zwierzęta ciężkiej pracy – woły. Z pewnością więc obecność podków w tak wielu godłach herbów rycerskich wynika z czegoś innego, niż podejrzewane jej związki z symboliką rycerską. Podkreślić także należy, iż popularność podkowy jako przedmiotu herbowego jest polską cechą. W średniowiecznej zachodnioeuropejskiej heraldyce rycerskiej podkowa, choć występuje, jest jednak o wiele rzadziej spotykana.

Wyjaśnienie szczególnej popularności rogacin i podków w polskiej heraldyce średniowiecznej możliwe jest poprzez przyjęcie tezy, że jedne i drugie są późnymi, obrazowymi przedstawienia-

mi znaków, które pierwotnie nic wspólnego ani z grotem, ani z podkową nie miały. Oba znaki: rogacina – linia łamana, często z dodatkowymi, poziomymi lub pionowymi kreskami oraz podkowa – półokrąg lub łuk (w znaczeniu geometrycznym) – to jedne z najpowszechniej spotykanych znaków kreskowych w wielu kręgach cywilizacyjnych. Dzięki swej prostocie łatwe do nanoszenia na różne surowce i materiały: drewno, kamień, glinę, skórę itp. Te poprzedniki dzisiejszych „logo” powszechnie występowały również na ziemiach polskich przed powstaniem herbów rycerskich. Stosowane były jako znaki osobisto-własnościowe przez przedstawicieli różnych grup społecznych, nie tylko elit: np. garncarzy, kowali, kamieniarzy, rybaków. Bardzo liczne potwierdzenia takich praktyk dostarczają badania archeologiczne stanowisk wczesnośredniowiecznych.

Związki niektórych godeł polskich herbów średniowiecznych ze znakami typu kreskowego dostrzegano już od dawna, częstokroć sugerując ich obcą na gruncie polskim proveniencję. Najefektowniej w tym aspekcie hipotezami były niewątpliwie sugestie genetycznych powiązań niektórych herbów polskich z tamgami dawnych koczowniczych ludów Wielkiego Stepu (w uproszczeniu z Sarmatami – Sulimirski 1979, 201-203) i z runami nordyckimi (Piekosiński 1899, 345-352). Wspomniana jednak wyżej powszechność znaków typu kreskowego we wczesnośredniowiecznej Polsce wskazuje raczej na rodzimy charakter przynajmniej większości z nich. Wielce prawdopodobnym jest więc proces, w wyniku którego zmieniło się postrzeganie wielu znaków osobistych i ich przekształcenie od form prostych – kreskowych do obrazowych herbów rycerskich. To siła etosu rycerskiego spowodowała, że pierwotne znaki osobiste, nie mające militarnego charakteru, zmieniły się w czytelne i jednoznaczne wizerunki broni. Proces zapoczątkowany w Polsce późnego średniowiecza doprowadził do tego, że w XVI w. nawet niemilitarne elementy herbów *awansowały do roli broni* (Piechowski 1995, 107), jak o tym świadczą niektóre legendy herbowe, np. Godzięby, w której wyrwana z ziemi młoda sosna staje się orężem.

doc. dr hab. Witold Świątosławski
Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Łodzi

Bibliografia

- Adamczewski M.
1994 *The Representations of Arms and Armour in Polish Knight Heraldry*, FAH7, s. 67-75.
An Armorial...
1971 *An Armorial of Knights of the Golden Fleece and 15th Century Europe*, ed. R. Pinches, A. Wood, London.
- Boniecki A.
1899-1914 *Herbarz polski*, Warszawa.
- Cetwiński M., Derwich M.
1987 *Herby, legendy, dawne mity*, Wrocław.
- Danka J.
1986 *Pochodzenie łacińskiego słownictwa dotyczącego uzbrojenia*, [w:] *Międzynarodowa komunikacja językowa. Internacia lingva komunikado. Materiały konferencyjne – VI Konferencja materiałowej*, Łódź, s. 94-107.
- Głosek M.
1996 *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa-Łódź.
- Górski K.
1984 *Z pogranicza heraldyki i historii sztuki. Zakon Krzyżacki i jaszczurkowcy*, [w:] *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*, Poznań, s. 213-220.
- Gradowski M., Żygulski Z. jun.
1982 *Słownik polskiej terminologii uzbrojenia historycznego*, Warszawa.
- Grygiel R.
1989 *Późnogotyckie kafle herbowe z Jarocina*, *Zapiski Jarocińskie* 17-19, s. 1-21.
- Grzegorz M.
1970 *Analiza dyplomatyczno-sfragistyczna dokumentów traktatu toruńskiego 1466 r.*, Toruń.
- Gumowski M.
1936 *Pieczenie śląskie do końca XIV w.*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. III, red. W. Semkowicz, Kraków, s. 247-440.
1960 *Sfragistyka polska*, [w:] *Sfragistyka*, oprac. M. Gumowski, H. Haisig, S. Mikucki, Warszawa, s. 223-233.
1966 *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz.
- Haisig M.
1938 *Sfragistyka szlachecka doby średniowiecza w świetle archiwów lwowskich*, Lwów.
- Heymowski A.
1967 *Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar*, *Studia Źródłoznawcze* 12, s. 73-111.
1985 *Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich, recte Lyncenich*, *Studia Źródłoznawcze* 29, s. 95-124.
- Insygnia...*
1885 *Insygnia seu clenodia regis et regni Poloniae*, oprac. Z. Celichowski, Poznań.
- Janiak T.
2003 *Kafle gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno.
- Karwasińska J.
1956 *Rachunki z prac budowlanych na zamku w Nowym Mieście Korczynie w latach 1403-1408*, *Kwart. HKM* 4/2, s. 409-490.
- Katalog...*
1957 *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. III, woj. kieleckie, z. 1, pow. buski*, oprac. K. Kutrzebianka, Warszawa.
1957 *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. III, woj. kieleckie, z. 2, pow. iłżecki*, oprac. O. Puciata i Z. Świechowski, Warszawa.
1957 *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. III, woj. kieleckie, z. 4, pow. kielecki*, oprac. T. Przytkowski, Warszawa.
1958 *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. III, woj. kieleckie, z. 8, pow. opoczyński*, oprac. zbiorowe, Warszawa.
1962 *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. III, woj. kieleckie, z. 11, pow. sandomierski*, oprac. J. Z. Łoziński i T. Przytkowski, Warszawa.
1966 *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. III, woj. kieleckie, z. 12, pow. włoszczowski*, oprac. T. Przytkowski, J. Z. Łoziński i B. Wolff, Warszawa.
1965-93 *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. IV, miasto Kraków, cz. 1-5*, oprac. J. Szablowski, Warszawa.
1963 *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. V, woj. poznańskie, z. 3, pow. gnieźnieński*, oprac. T. Ryszczczyńska, A. Sławska i inni, Warszawa.
1968 *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. V, woj. poznańskie, z. 8, pow. kolski*, oprac. J. Rutkowska, Warszawa.
- Katedra gnieźnieńska...*
1968-70 *Katedra gnieźnieńska*, t. 1-2, red. A. Świechowska, Poznań.

- Każmierczyk J.
1978 *Podkowy na Śląsku w X-XIV wieku. Studia z dziejów kultury materialnej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Klejnoty...
1930-31 *Klejnoty Długoszowe*, oprac. M. Friedberg, Roczniki Towarzystwa Heraldycznego 10, Kraków.
- Krzyżanowski S.
1870 *Słownik heraldyczny dla pomocy w poszukiwaniach archeologicznych*, Kraków.
- Kuczyńska J.
1984 *Średniowieczne chrzcielnice kamienne w Polsce*, Lublin.
- Kuczyński S. K.
1969 *Jeszcze o najstarszym berle Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Wiadomości Numizmatyczne 13, s. 193-210.
- Kulikowski A.
1990 *Heraldyka szlachecka*, Warszawa.
- Leonard W.
1976 *Das große Buche der Wappenkunst*, München.
- Liber beneficiorum...*
1883-84 *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, wyd. A. Przeździecki, Kraków.
- Linde M. S. B.
1857 *Słownik języka polskiego*, t. III, Lwów.
- Łojko J.
1977 *Fryz heraldyczny z kaplicy klasztornej Św. Jakuba w Łądzie nad Wartą*, Studia Źródłoznawcze 22, s. 125-150.
1978 *Idea fundacji kościoła w Gosławicach a dyplomacja polska na początku XV wieku*, Rocznik Koniński 6, s. 9-24.
1985 *Średniowieczne herby polskie*, Poznań.
- Malarstwo gotyckie...*
2004 *Malarstwo gotyckie w Polsce*, t. 3, red. A. S. Labuda, K. Secomska, Warszawa.
- Małeckie A.
1890 *Studia heraldyczne*, t. 2, Lwów.
- Mikucki S.
1958 *Rycerstwo słowiańskie w Wapenboek Gelrego*, Studia Źródłoznawcze 3, 1958, s. 103-123.
- Mittelalterliche...*
1961 *Mittelalterliche Buchmalerei in Sammlungen Volksdemokratischer Ländern*, Leipzig.
- Mrozowski P.
1994 *Polskie nagrobki gotyckie*, Warszawa.
- Nadolski A.
1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź.
- Nadolski A., Lewandowski M.
1990 *Broń strzelcza, [w:] Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350-1450*, Łódź.
- Nowina-Sroczyński S.
1989-90 *Symbole gospodarstwa wiejskiego w herbach polskich – legendy i podania*, PiMMAE. Seria Etnograficzna 29, s. 19-29.
- Panasiewicz W., Wołoszyn M.
2002 *Staroruskie miniaturowe toporki z Gródka pow. Hrubieszów*, APolski 47/1-2, s. 245-286.
- Paprocki B.
1584 *Herby rycerstwa polskiego. Na pięćoro Xiąg rozdzielone*, Kraków.
- Paulsen P.
1939 *Axt und Kreutz bei den Nordgermanen*, Berlin.
- Pfotenhauer P.
1879 *Die Schlesischen Siegel von 1250 bis 1300 beziehentlich 1327*, Breslau.
- Piechowski J.
1995 *Herby, magia, mity*, Warszawa.
- Piekosiński F.
1899 *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków.
1911 *Poczet rodów szlachty polskiej wieków średnich*, Lwów.
- Piekosiński F., Diehl B.
1899 *Pieczęcie polskie wieków średnich, cz. I, Doba piastowska*, Kraków.
- Pierzak J.
2005 *Średniowieczne hełmy garnckowe na ziemiach polskich na tle zachodnioeuropejskim*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu 16, Bytom.
- Polackówna H.
1924 *Najstarsze źródła heraldyki polskiej*, Archiwum Towarzystwa Naukowego w Lwowie II/3, Lwów.

- 1927 *Stemmata Polonica. Rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenalu w Paryżu*, Prace Sekcji Historii Sztuki I/II, s. 161-250.
- 1931 *Księga bracka na Arlbergu w Tyrolu*, Miesięcznik Heraldyczny 10, s. 49-168.
- Potkański K.
- 1886 *Zapiski herbowe z dawnych ksiąg ziemskich, przechowywanych w dawnych archiwach radomskim i warszawskim*, Archiwum Komisji Historycznej 3, s. 119-151.
- Potkowski E.
- 1984 *Księga rękopiśmienna w kulturze polskiej*, Warszawa.
- Rachunki dworu...
- 1896 *Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420*, [w:] *Monumenta mediae aevii historia res gestas Poloniae illustrantia*, t. XV, wyd. F. Piekosiński, Kraków.
- Ślawscy G. i T.
- 1994 *Garncarstwo i kaflarstwo w Bieczu od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, [w:] *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, Rzeszów, s. 211-232.
- SPPP
- 1870 *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. II, wyd. A. Z. Helcel, Kraków.
- 1874 *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. III, wyd. A. Z. Helcel, Kraków.
- 1885 *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. VII/3, wyd. B. Ulanowski, Kraków.
- Sulimirski T.
- 1979 *Sarmaci*, Warszawa.
- Świętosławski W.
- 1990 *Strzemiona średniowieczne z ziem Polski*, Łódź.
- 1998 *Znaki i sygnały dowodzenia, łączności i identyfikacji*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500*, red. A. Nowakowski, Toruń, s. 117-122.
- Sychta B.
- 1969 *Słownik gwar kaszubskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Szymański J.
- 1993 *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa.
- Szymczak J.
- 1989 *Produkcja i koszty uzbrojenia rycerskiego w Polsce XIII-XV w.*, Łódź.
- Ulanowski B.
- 1886 *Materiały do historii prawa i heraldyki polskiej*, Archiwum Komisji Historycznej 3, Kraków.
- Żemigala M.
- 1986 *Piec „herbowy” z XVI w. na zamku w Bolesławcu nad Prosną*, [w:] *Mediaevalia archaeologica, Acta Archaeologica Lodziensia* 31, Łódź, s. 9-48.

Witold Świątosławski

MILITARY IMAGES IN THE MEDIEVAL POLISH CHIVALRY EMBLEMS

Summary

Medieval Polish chivalry coats of arms are an extraordinary collection of sources for further study. In the case of 52 emblems there is some data confirming the presence of military elements. It constitutes one-fourth (about 24%) of all coats of arms, about which one can make some comments concerning emblems. As they are quite numerous we may be certain that this kind of image presentation was popular in the medieval Polish heraldry. Only 10% of these coats of arms were known in the 13th century, 50% in the 14th century and 40% in the 15th century.

The appearance of various emblem objects is quite striking; one-third of them are arrows, one-third – horseshoes, one-third – all the other military selection of which may be quite surprising. To our astonishment, there are almost no examples of some important types of the 14th and 15th century eastern and western European chivalry arms, namely, cuirasses, crossbows, spurs and belts-necessary during accolades. Several military objects appear only in a few emblems: a helmet, a shield, greaves and shoulder pads, a spear/lance, a stirrup and a banner. A sword, deeply connected with the medieval chivalry, appears only in some emblems. Among these coats of arms in which there are chivalry military objects, at least some are of the foreign origin and are not rooted in the Polish personal sign tradition (eg. Helmet, *Złota Goleń* «the emblem presenting three golden shins formed into the shape of swastika», *Herburt* coat of Arms). Primarily, a group including chivalry military objects were less numerous. It seems to prove that so called 'noble' types of weapon

functioning as personal and family symbols were, contrary to what is believed, less popular.

In some cases axes and hatchets were used and are the only element used on shields, which proves their importance. Their function is difficult to judge-either combat or craft. It was not a combat function which decided about their popularity. Hatchets were signs of the sun and lightning, Germanic Thor's or Slavonic Perun's attribute. Coats of arms with the image of hatchet may be the trace of respect for this weapon/tool in the pre-chivalric Europe.

Interestingly enough, coats of arms with arrows and horseshoes were very frequent in the medieval Polish chivalric heraldry. Both categories do not belong to the objects of great importance and their popularity results from the fact that they were both late images of the signs which had nothing in common with an arrowhead and a horseshoe. Both signs – an arrow-broken line, often with additional horizontal and diagonal marks – a semi circle or an arc are one of the most frequent line signs in various civilisations. Before chivalric coats of arms came into being the signs were used by the representative of various social groups e.g. by potters, blacksmiths, stone masons and fishermen to show personal ownership. It is very probable that they were undergoing some processes of changes from very simple line forms to more complicated image coats of arms. It was the power of chivalric ethos which changed signs of no military character into the Polish late medieval, direct and clear military images.

Translated by Joanna Wydrzyńska